

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ABD

URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN

BETÜL İŞLEYEN

DANIŞMAN

Doç. Dr. Hanifi BİBER

VAN – 2020

KABUL VE ONAY SAYFASI

Betül İŞLEYEN tarafından hazırlanan “URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Danışman: Doç. Dr. Hanifi BİBER Arkeoloji Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Başkan: Unvanı: Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU Arkeoloji Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Üye: Unvanı : Dr. Öğr. Üyesi Esra KAÇMAZ LEVENT Arkeoloji Anabilim Dalı, Batman Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Anabilim Dalı, Üniversite Adı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum	
Tez Savunma Tarihi:	/...../.....
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Doç. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN SAYFASI

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (17.07.2020)

Betül İŞLEYEN

Yüksek Lisans Tezi

Betül İŞLEYEN

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Haziran, 2020

URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

ÖZET

Tezimiz “Urartu Açık Hava Tapınım Alanlarını konu almaktadır. Konuyla alakalı çok sayıda araştırma, makale olmasına karşın genel olarak Urartu dini, tapınım şekilleri ve açık hava tapınım merkezlerini tek bir başlık altında toplayan çalışma yoktur. Bu çalışmayla söz konusu eksikliğin giderilmesine katkı sunulması amaçlanmıştır. Bu çalışmada Urartu Açık Hava Tapınım Alanları alt başlıklar halinde incelenecektir. Bunlar; Analıkız, Meherkapı, Yeşilalıç, Erzincan-Altıntepe, Bostankaya, Madavank, Mazgirt ve Harput Açık Hava Tapınım Alanlarıdır.

Çalışmada kullanılan yöntem, öncelikle konuyla alakalı daha önceden çalışılmış Urartu dini, tapınım sistemleri, tapınak türleri incelenip değerlendirmeye alınmıştır. Daha sonra konu üzerine bilgiler geçici hatlar ile tematik başlıklar halinde günümüz çalışma prensiplerine uygun hale getirilmiştir. Çalışma kapsamına giren merkezler daha önce yapılan çalışmalar yardımı ile incelenerek fotoğraflar belgeler eklenerek yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Din, Tapınak, Açık Hava Tapınım Alanları

Sayfa Sayısı: XIV+70

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hanifi BİBER

Master's Thesis

Betül İŞLEYEN

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

June, 2020

URARTU OPEN- AIR SHRINE

ABSTRACT

The main subject I aim to do is "Urartu Open- Air Worship Areas". Although there are many researches and articles on the subject, the history and geography of Urartu, religious, religious forms and open-air worship centers in general, a single title altind ...

The main subject I aim to do is "Urartu Open- Air Shrine". Although there are many studies and articles on the subject, there are no studies that combine the history and geography of Urartu, religion, forms of worship and open-air worship centers under a single heading. This deficiency is intended to be completed with my thesis work. Urartu Open- Air Shrine, which constitute the scope of my thesis, will be examined as sub-headings. These include: Analıkız, Meherkapi, Yeşilalıç, Erzincan-Altintepe, Bostankaya, Madavank, Mazgirt, Harput are open-air shrine

Keywords: Urartu, Religion, Temple, Open- air shrine

Number of Page: XIV+70

Thesis Advisor: Doç.Dr. Hanifi BİBER

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VIII
RESİM LİSTESİ	IX
HARİTA LİSTESİ	XI
ÇİZİM LİSTESİ	XII
ÖNSÖZ	XIII
GİRİŞ	1
1. ANA HATLARIYLA URARTU TARİHİ VE COĞRAFYASI	3
2. URARTU DİNİ VE TAPINIM ŞEKİLLERİ	7
3. ESKİ ÇAĞ'DA ANADOLU'DA AÇIK HAVADA TAPINMA GELENEĞİ	11
4. URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI	14
4.1. STELLERLE İLİŞKİLİ AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI	15
4.1.1. Analı-Kız Açık Hava Tapınım Alanı	15
4.1.2. Erzincan-Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı	17
4.1.3. Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı	18
4.1.4. Mazgirt/ Kaleköy Açık Hava Tapınım Alanı	19
4.2. KAPILAR İLE İLİŞKİLİ OLAN AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI	20
4.2.1. Meherkapı Açık Hava Tapınım Alanı	20
4.2.2. Yeşilalıç Açık Hava Tapınım Alanı	28
4.3. MEZARLAR İLE İLİŞKİLİ OLAN AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI	30
4.3.1. Madavank Açık Hava Tapınım Alanı	30
4.3.2. Umudum Tepe Açık Hava Tapınım Alanı	31
4.4. HARPUT AÇIK HAVA TAPINIM ALANI	32
5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	33
KAYNAKLAR	37
EKLER	42

RESİMLER	43
HARİTALAR	59
ÇİZİMLER.....	61
ÖZGEÇMİŞ.....	
ORİJİNALLİK RAPORU.....	

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

Cm.

Çiz

Edt.

Fig.

Har.

Km.

Lev.

M.Ö.

Res.

Vb.

Vd.

Yy.

Açıklamalar

Santimetre

Çizim

Editör

Figür

Harita

Kilometre

Levha

Milattan Önce

Resim

Ve Benzeri

Ve Diğerleri

Yüzyıl

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Sardur Burcu Genel Görünüm.....	42
Resim 2: Sardur Burcu Yapısının Kuzeybatı Köşesi.....	42
Resim 3: Sardur Burç (Madır Burç) Yazıtı.....	43
Resim 4: Muşafir Tapınağı'nın çizimi.....	43
Resim 5: Analıkız Kutsal Alanı.....	44
Resim 6: Analıkız Kutsal Alanı.....	44
Resim 7: Analıkız Kutsal Alanı Nişler Önündeki Platform.....	45
Resim 8: II. Sarduri'nin kahramanlıklarını anlatan steller.....	45
Resim 9: Analı kız kutsal alanı önündeki kanaldan mani eşliğinde kayan gençler...	46
Resim 10: Analıkız Kutsal Alanı Önündeki Kanaldan Kayan Çocuklar.....	46
Resim 11: Erzincan-Altıntepe Genel Görünüm.....	47
Resim 12: Erzincan-Altıntepe Urartu Tapınağı.....	47
Resim 13: Erzincan- Altıntepe Tapınak Avlusunun Arka Kesimi.....	48
Resim 14: Bostankaya Kalesi Güneybatıdan Görünümü.....	48
Resim 15: Bostankaya Kalesi Kaya Basamakları.....	49
Resim 16: Bostankaya Kalesi Açık Hava Tapınağı.....	49
Resim 17: Mazgirt Genel Görünüm.....	50
Resim 18: Kayaların Yontulması İle Oluşturulmuş Yapı.....	50
Resim 19: Mazgirt Açık Hava Tapınım Alanı.....	51
Resim 20: Meherkapı Kutsal Alanı.....	51
Resim 21: Meherkapı Kutsal Alanı Genel Görünüm.....	52
Resim 22: Meherkapı Kutsal Alanı Niş.....	52
Resim 23: Yeşilaliç Kapı Çıkıntıları.....	53
Resim 24: Yeşilaliç Genel Görünüm.....	53

Resim 25: Yeşilalıç Genel Görünüm.....	54
Resim 26: Yeşilalıç Stel Yuvaları.....	54
Resim 27: Yeşilalıç Stel Yuvaları detay.....	55
Resim 28: Madavank Güney Batı Genel Görünüm.....	55
Resim 29: Madavank Açık Hava Tapınım Alanı Batı Görünüm.....	56
Resim 30: Harput Kalesi Genel Görünüm.....	56
Resim 31: Harput Kalesi Genel Görünüm	57

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Urartu Tarihi Coğrafya Haritası.....	58
Harita 2: Yeşilalıç'ın Konumu.....	58
Harita 3: Madavank'ın Konumu.....	59

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim 1: Sardur Burcu.....	60
Çizim 2: Aznavurtepe Tapınak Planı.....	60
Çizim 3: Körzüt Kale Tapınak Planı.....	61
Çizim 4: Yukarı Anzaf Tapınak Alanı.....	61
Çizim 5: Çavuştepe Aşağı Kale Tapınak Alanı.....	62
Çizim 6: Çavuştepe Yukarı Kale Tapınak Alanı.....	62
Çizim 7: Kayalıdere Tapınak Planı.....	63
Çizim 8: Toprakkale Tapınak Planı.....	63
Çizim 9: Ayanis Tapınak Planı.....	64
Çizim 10: Bastam Tapınak Planı.....	64
Çizim 11: Werachram Tapınak Planı.....	65
Çizim 12: Arin-berd Tapınak Planı.....	65
Çizim 13: Erzincan-Altın-tepe Tapınak Planı.....	66
Çizim 14: Erzincan- Altın-tepe Steller.....	66
Çizim 15: Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı Çizimi.....	67
Çizim 16: Mazgirt Kaya Mimarisi.....	67
Çizim 17: Mazgirt Açık Hava Tapınım Alanı Çizimi.....	68
Çizim 18: Madavank Mezar Planı.....	68
Çizim 19: Harput Urartu'ya ait duvar temelleri ve mekân tabanları.....	69

ÖNSÖZ

Feodal yapıda bir devlet halinde iken bir krallık ve devlet konumuna geçerek kendi inanç sistemini ortaya koyan Urartu Devletine ait Açık Hava Tapınım Alanları incelenip bir çalışma ortaya konulacaktır. Tez çalışmasının seçim nedeni, Urartu sosyal yaşamında çok önemli bir yere sahip olan tanrı ve tanrıçalara olan inancın yaşam haline dönüştürülmesine yönelik pratik uygulamalardan biri olan açık havada tapınmanın ortaya koyduğu somut verileri incelemektir.

Konu hakkında birçok araştırmacı detaylı çalışmalar yapmış olsa da Urartu Devletinin ana hatları ile dinini, tapınım şekillerini ve esas konumuzu oluşturan açık hava tapınım alanlarını tek bir çalışma ile sunan olmamıştır. Çalışma bu konuda bilinenlere katkı yapma amacını taşımaktadır.

Konu hakkında araştırmalar yapmış ve çeşitli yayınlar derlemiş olan başta tez danışmanım Doç. Dr. Hanifi BİBER olmak üzere Prof. Dr. Veli SEVİN, Prof. Dr. Altan ÇİLİNGİROĞLU, Prof. Dr. Oktay BELLİ, Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU, Prof. Dr. Erkan KONYAR, Doç. Dr. Kemalettin KÖROĞLU, Mirjo SALVINİ vb. hocalarımızın bilgilerinden yararlanılmış ve aktarılmıştır.

Salvini, “Urartu Tarihi ve Coğrafyası” adlı kitabında Urartu Devletinin kuruluş aşamasından, adına ilk rastlandığı yazıttan, coğrafik şartlarına kadar detaylı olarak söz etmiştir.

Urartu Dinini anlatırken başta, Piotrovsky’e ait “Urartu Dini” adlı makaleden, Gökçe’nin “Urartu Krallığında Din Görevlileri” adlı makalesinden, Çilingiroğlu’nun “Urartu’da Tapınma ve Tapınma Yerleri” adlı yayınından ve daha birçok çalışmadan yararlanılmıştır.

Açık Hava Tapınım Alanlarını çalışırken Çilingiroğlu’na ait “Urartu Krallığı ve Sanatı” adlı kitabından, Konyar’ın “Urartu Doğu’da Değişim” yayınından, Belli’nin “Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları”, Biber’in “Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014” yayınından, yine Belli’nin “Urartular” adlı kitabından ve konuyla alakalı diğer kaynaklardan yararlanılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesinde, araştırma aşamasında, kaynak temininde, kütüphanesinden ve arşivinden yararlandığım her türlü desteği sağlayan değerli danışman hocam Doç. Dr. Hanifi BİBER, Bölüm başkanımız Prof. Dr. Rafet ÇAVUŞOĞLU hocalarıma, fotoğraf arşivinden yararlandığım, beraber yüksek lisans eğitimi aldığım arkadaşım Bahattin ADIYAMAN'a teşekkürü borç bilirim.

Betül İŞLEYEN

GİRİŞ

Çekirdek bölgesi Van ve çevresi olan, Assur dönemine tarihlenen yazılı kaynaklarda “Uruatri” olarak geçen Urartular bir devlet olarak yaklaşık MÖ. 9. Yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkmıştır. Batıda Fırat Nehri, Doğuda İran Azerbaycan’ı, Kuzeyde Gökçe Göl İle Aras Vadisi, Güneyde Toroslar ve Urmiye Gölünü kapsayan geniş bir coğrafyaya egemen olmuştur. Yaşadıkları coğrafya itibarı ile engebeli ve sert iklime sahip olmalarına rağmen, Urartu Devleti günümüze kadar gelen özgün eserlerini yaratmayı başarmıştır. İhtişamlı kaleleri, anıtsal tapınakları, tasvirli eserleri, yazıtları, sarayları ve mezarları örnek verilebilir.

Zamanla Anadolu ve Yakındoğu’nun güçlü devletlerinden biri olan Urartu Devleti topraklarını genişletmek adına seferler düzenlemiştir. Çıkkılan seferler sonucu galip olarak ayrıldıkları toprakları egemenliği altına alan Urartu kralları bu toplulukları da tek bir din altında toplamayı amaçlamıştır. Çok tanrılı inanca sahip olan Urartu Devlet Dininin kökeni ile ilgili bizlere bilgi veren kaynaklar çivi yazılı belgeler ve betimleme sanatıdır. Fakat ele geçen çivi yazılı belgeler ve eserlerde sadece din değil aynı zamanda toplumsal ve askeri tüm faaliyetlerden söz edildiğinden diğer konulardaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Urartu halkı ayrı bir önem verdikleri tanrılar için çok sayıda tapınım alanı inşa etmiştir. Bu tapınım alanları açık ve kapalı olmak üzere iki farklı mimariye sahiptir. Kapalı tapınım mekânları kare planlı, kule tipli ve cellalı bir mimari plandan oluşurlar. Açık hava tapınım Alanları farklı tiplerde olmakla beraber kayalara işlenmiş kutsal alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözü edilen tapınım alanlarında halk yılın belli dönemlerinde tanrıya sunular sunar adaklar adardı. Kayalara oyulmuş simgesel kapıları ve dikilitaşları ile Urartu dininde özel bir yere sahip olan açık hava tapınım alanları tezimizde detaylı olarak incelenmiştir. Dini törenlerin gerçekleştirildiği bu tapınaklardan açık hava tapınım alanları kayalara oyulmuş simgesel kapılar ve dikilitaşlar olarak inşa edilmiştir. Analıkız, Meherkapı, Yeşilaliç, Erzincan-Altıntepe, Bostankaya, Mazgirt, Madavank, Harput, Umudum Tepe Açık Hava Tapınım Alanları bu kapsamda incelenmektedir. Yapıca benzer öğeleri barındıran

Urartu Açık Hava Tapınım Alanları, tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 adlı virüs nedeni ile tek tek yerinde incelenip fotoğraflanamamasına karşın, daha önce çalışılmış tezler, yazılmış makaleler ve yayınlardan büyük oranda tezimizde faydalanılmıştır.

Daha önce Çağatay YÜCEL, Pınar ALBAYRAK ve Hüseyin TOPRAK konumuza benzer tezler yazmışlardır. Sonuçlar genel olarak paralellik gösterir. Bu çalışmamızda öncekilere ek olarak Bostankaya, Madavank, Umudum Tepe ve Harput Açık Hava Tapınım Alanları da incelenmiştir.

1. ANA HATLARIYLA URARTU TARİHİ VE COĞRAFYASI

M.Ö. 13. Yüzyılın başından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde küçük beylikler halindeyken MÖ. 9. Yüzyıl ortalarında büyük bir devlet haline gelen Urartuların siyasi tarihi, Beylikler Dönemi ve Urartu Krallığı olmak üzere iki başlık altında incelenir. Beylikler Dönemi olarak bilinen Post Urartu Çağı M.Ö.13 yy başı ile M.Ö. 9. yy ortalarına kadar olan dönemi, Urartu Krallığı ise M.Ö. 9. yy ortalarından M.Ö. 7. yy sonuna kadar olan evreyi kapsar (Belli, 2004: 17).

Beylikler Döneminde bölge, kuzeye doğru yayılmak isteyen Assur Devletinin en önemli hedef noktası olduğundan başa geçen Assur kralları tarafından yazıtlarda sıklıkla geçer. Dönem hakkında en önemli verileri veren Assur yazıtlarında ilk olarak Urartu, “URUATRİ” ismi ile kral I.Salmanasar’a ait yıllıklarda geçer. Yazıt şöyledir:

“Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı... Ordumu harekete geçirdim ve güçlü dağ kalelerine doğru sefere çıktım.”

Yine kral I. Salmanasar Dönemine tarihlenen başka bir yazıtta kral, Uruatri’ye yaptığı seferden bahseder. Yazıt şöyledir:

“Himme, Uadkun, Bargun, Salua, Halila, Nilipahri, Zingun adlı sekiz ülkeyi ve (bu kentlere) ait askerî güçlerini ele geçirdim. 51 kenti zapt ettim, yaktım, mallarına haraç olarak el koydum. Tüm Uruatri ülkesini üç günde Tanrım Assur’un ayaklarına dize getirdim” (Okur, 2017: 319).

Assur kralı III.Salmanasar dönemine tarihlenen yazıtta ilk kez Urartulu Arame nin ordusuyla yapılan karşılaşmadan ve bunun zaferle sonuçlanmasından söz edilir. Yazıt şöyledir:

“Suhme’den ayrıldım. Daianei ülkesine doğru indim. Dainanei kentini bütünüyle ele geçirdim. Kentlerini tahrip ettim, virane haline getirdim, ateşle yaktım... Daiaeni’ den ayrıldım. Urartu’lu Arame’nin krali kenti Arzaşkun’un yanına vardım. Urartu’lu Arame benim gücümünden, korku saçan silahlarımdan ve acımasız savaş yöntemlerimden korkarak kentini terk etti. Adduri dağına kaçtı. O’nun peşinden dağa tırmandım, dağın orta yerinde amansız bir savaşa girdim.3400

savaşçısını kılıçtan geçirdim... Arame hayatını kurtarmak için yalçın dağlara tırmandı... Komşu kentlerle birlikte Arzaşkun kentini tahrip ettim, viraneye çevirdim, ateşle yaktım. Kapısının önüne kellelerden oluşan dört piramid diktim. Halkından bazılarını canlı olarak bu piramitlerin üzerine çiviledim, diğerlerini piramidin etrafındaki kazıklara astım. Arzuşkan' dan ayrıldım."

Ele geçen bu yazıt sayesinde Urartu Devletinin ilk kralının Aramu, ilk başkentinin Arzaşkun olduğunu öğrenmekteyiz. Kurucusunun adının Arame olması krallığın kurulmasında Arami kökenli insanların da yoğunluğunu göstermektedir. Döneme ait herhangi bir yazılı belge olmadığından dolayı kralın tahtta ne kadar süre kaldığı kesin olarak bilinmemektedir (Pınarcık, 2012: 28).

Kral Aramu'nun ardından M.Ö.832 yılında Lutipri oğlu kral I.Sarduri tahta geçer. Sarduri başa geçişini bir yazıt ile duyurur. Sardur Burcu olarak da bilinen yazıt başkent Tuşpa'da Van Kalesinin batısına altı kez tekrarlanarak yazılmıştır (Res. 1-2-3) (Çiz. 1). Urartu Devletine ait ilk yazılı belge olduğundan oldukça önemlidir. Yazıt şöyledir:

"Büyük kral, Lutipri'nin oğlu, kudretli kral evrenin kralı, Nairi ülkesinin kralı, eşi bulunmaz kral, savaşından korkmayan, beğeni uyandıran çoban, kendine boyun eğmeyenleri kendine uyruk kılan Sarduri'nin yazıtı. Lutipri oğlu Sardur şöyle der: Ben bu taş bloklarını Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben inşa ettim"(Belli, 1982: 152).

Yukarıda ki yazıttan da anlaşıldığı gibi, büyük bir öz güvenle kurulan Urartu Devleti, 250 yıl boyunca toprak hâkimiyetini elden düşürmeden giderek büyümüş zamanla imparatorluk haline gelmiştir (Kemer, 2019: 9).

Urartu Kralları kronolojisi yaklaşık olarak şu şekildedir (Toprak, 2009: 9).

ARAME	M.Ö.860-840
I.SARDURİ	M.Ö.840-830
İŞPUİNİ	M.Ö.830-810
MİNUA	M.Ö.810-785/780
I.ARGİŞTİ	M.Ö.785/780-756

II.SARDURİ	M.Ö.756-730
I.RUSA	M.Ö.730-714/713
II.ARGİŞTİ	M.Ö.713-685 (?)
II.RUSA	M.Ö.685-645
III.SARDURİ	M.Ö.645-652
ERİMENA	M.Ö.652-605
III.RUSA	M.Ö.605-590 (?)
IV.SARDURİ	M.Ö.590-580

Bir devletin ortaya çıktıktan sonra varlığını sürdürüp gelişmesi ve komşu ülkelerin saldırılarına karşı ayakta durabilmesi için bazı şartlar gerekir. Bunlar; bölgenin doğal kaynaklara sahip olması, ticaret ağının geniş olması, iklimin elverişli olması, tarım ve hayvancılık yapılabilmesidir. İncelemekte olduğumuz Urartu Devleti bu çoğu özellikten mahrum olmasına rağmen çağdaşı olan Assur karşısında uzun süre ayakta durmayı başarmıştır (Toprak, 2009: 3).

Coğrafi olarak incelediğimiz zaman Urartu Devleti ilk olarak çekirdek bölge adı verilen alanda, yani Van Gölü ve çevresinde ortaya çıkmıştır (Pınarcık,2012:461). Devlet zamanla, kuzeyde Kafkaslara, doğuda Kuzey Batı İran'a, batıda Malatya'ya, güneyde Urfa-Halfeti'ye kadar büyümüştür (İlgenli, 1994: 2). Fırat, Dicle, Aras gibi ırmaklara sahip olan devlet, oldukça zor ve engebeli coğrafya üzerine kuruludur (Har. 1). Tarım ve hayvancılık halk için önemli bir geçim kaynağıdır. Toprağın elverişsiz olmasına karşın halk arpa ve buğday üretimi yapmıştır (Salvini, 2006: 26-27).

Denetimi oldukça zor bir coğrafya üzerine kurulu devletin çekirdek bölgesi bugün ki Van Kalesi ve çevresidir. Doğu Anadolu Bölgesinde öncelikli bir yere sahip olan yerleşim alanının güneydoğusunda Toros Dağları, batısında Nemrut, kuzeyinde Süphan, doğusunda Tendürek Dağları yer almaktadır. Bölgenin büyük bir kısmını ise nehirlerde beslenen ancak suyunu nehirlerle akıtmayan Van Gölü bulunur (Albayrak, 2014: 8).

Urartu Devletine sefer düzenleyen devletler olumsuz doğa şartlarından ötürü belli dönemlerde saldırıya geçmişlerdir. Dönemin güçlü devleti Assur bile Urartu'ya karşı birçok kez sefere çıkmasına rağmen son vurucu darbeyi vuramamıştır. Bölge bölge saldırmış ve bir yenisine karşı saldırıya çıkıncaya kadar Urartu tekrar kendini toplamıştır (Toprak, 2009: 3).

2. URARTU DİNİ VE TAPINIM ŞEKİLLERİ

Yaptığı seferler sonucunda egemenliği altına aldığı toplulukları resmi devlet dini altında toplamayı amaçlamış olan Urartu Devleti, bu toplumların tapındıkları yerel tanrıları da kendi dinleri içine alarak resmi devlet panteonunu oluşturmuştur (Piotroviskij, 1960: 220). Merkezden yönetilen, feodal devlet anlayışına sahip olan Urartulara ait din ve inanç olgusuna baktığımız zaman bilgilerimizin oldukça kısıtlı olduğunu görüyoruz. Günümüze kadar elde edilen veriler, çivi yazılı belgeler ve kabartma eserlerden gelir (Akurgal, 1989: 78). Urartu Devleti de, diğer çağdaş bölgelerde (Assur, İran, Mezopotamya ve Anadolu) olduğu gibi çok tanrılı bir dine sahiptir (Çilingiroğlu, 1997: 153).

Urartu Dini ile ilgili en önemli adımı kral İşpuini atmıştır. Urartu tanrı tanrıça panteonunu oluşturan kral, Meherkapı yazıtında bunu resmileştirmiştir (Gökçe, 2017:2 3). Listede 63 tanrı 16 tanrıçaları ve bunlara adanmış kurban sayısı ve türleri geçer (Toprak, 2009: 10-15). Urartulara ait çivi yazılı belgelerde resmi Urartu Dininden, halkın inançlarından, tanrı isimlerinden, sunulan kurbanlardan söz edilir. Bu belgelerin ilk satırları baş tanrı (yerel tanrı) olan Haldi ile başlar. Haldi'nin ardından ilk üç tanrı arasında yer alan Teişeba ve Şivini ile devam eder (Piotroviskij, 1965: 38).

Meherkapı dan sonra Urartu Dini ile alakalı bilgilere Urartu saraylarının duvarlarına işlenmiş fresklerden öğrenmekteyiz. Bunların en güzel örnekleri Arin-Berd ve Altıntepe'de karşımıza çıkmaktadır. Baklava dilimleri, nar betimleri, kutsal ağacın her iki yanında çizilen boğalar ve karışık yaratıklar bilinen fresk motifleri arasındadır. Urartu Dini ile ilgili bir diğer kaynağımız kutsal plakalardır. Van-Gürpınar ilçesinin Giyimli Köyü yakınlarında bulunan tepede 2000 tane tunçtan yapılmış plaka parçası ele geçmiştir. Bu plakalarda tanrı veya tanrıçaya tapınmak için gelen kişiler betimlenmiştir. Sözü edilen tunç plakaların büyük bir bölümünü adak levhaları, kemerler, at alınlıkları oluşturur. Son olarak ta Urartu dönemine tarihlenen günümüze az miktarda oluşan kaya ve taş kabartmaları gelir. Kabartmaların en güzeli Adilcevaz da bulunmuştur. Bu kabartmalarda tanrı tasvirleri, dini seremoniler ve hayat ağacı betimlenmiştir (Yılmaz, 1997: 19-20-21).

Urartular genel olarak tapınaklar, kutsal alanlar ve mezarlık alanlarda tapınım yapmışlardır (Yücel, 2010: 8). Tanrıların genellikle insan gibi düşünen Urartu halkı, tanrılara yüksek tepeler üzerine kendilerince “ev” mantığı ile hareket ederek tapınaklar inşa etmişlerdir. Genel olarak tapınak mimarisini oluşturan elemanlara baktığımız zaman taş temel kerpiç duvar mantığı ile inşa edildikleri görülmektedir. Her ne kadar tam bir şekilde günümüze ulaşmamış olsalar da kalıntı şeklinde çok fazla tapınak ve apadana ele geçmiştir (Baş, 2016: 58). Tapınaklar, tanrı heykelinin bulunduğu kutsal olarak görülen bir oda, avlu ve yan odalardan meydana gelir. Genel olarak kare planlı, kare cellaya sahip ve kule tipli tapınak türleri ele geçmiştir (Albayrak, 2014: 40). Tanrıya sunular sunmak, ibadet etmek amacıyla inşa edilen tapınaklar başta rahipler olmak üzere kâtipler, memurlar vb. kişiler tarafından yönetilmekteydi (Sevin, 1989: 215). Tapınımın ve kurbanların kesildiği zaman dilimi kesin olarak bilinmemektedir. Yüksek ihtimalle sabahın erken saatlerinde sarayda kraliyet ailesi tarafından büyük bir hazırlık ile başlayan dini tören, görevliler tarafından getirilen kurbanlık hayvanların tapınım alanına getirilmesi ile devam eder. Halkın katıldığına dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır (Çilingiroğlu, 1993:230).

Urartu sınırları içerisinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda 12 adet tapınak ortaya çıkmıştır. Bu tapınaklardan 10 tanesi baş tanrı Haldi adına, 1 tanesi İrmuşini ve 1 tanesi de tanrılar panteonunda adı geçmeyen İvarşa adına yaptırılmıştır (Toprak, 2009: 15). Bunlar:

Anzavurtepe (Yazıtlı) (Çiz. 2)	Minua Dönemi (M.Ö.810-786)
Körzüt kale (Yazıtlı) (Çiz. 3)	Minua Dönemi (M.Ö.810-786)
Yukarı Anzaf (Yazıtlı) (Çiz. 4)	Minua Dönemi (M.Ö.810-786)
Çavuştepe Aşağı Kale (Yazıtlı) (Çiz. 5)	II.Sarduri Dönemi (M.Ö.756-730)
Çavuştepe Yukarı Kale (Yazıtsız) (Çiz. 6)	II.Sarduri Dönemi (M.Ö.756-730)
Kayalıdere (Yazıtsız) (Çiz. 7)	II.Sarduri Dönemi (M.Ö.756-730)
Altıntepe (Yazıtsız)	II.Argişti Dönemi (M.Ö.714-685)
Toprakkale (Yazıtsız) (Çiz. 8)	II.Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)
Ayanis (Yazıtlı) (Çiz. 9)	II.Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)
Bastam (Yazıtsız) (Çiz. 10)	II.Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)

Werachram (Yazıtsız) (Çiz. 11)	II.Rusa Dönemi (M.Ö.685-645)
Arinberd (Yazıtsız) (Çiz. 12)	I.Argiştı Dönemi (M.Ö.785/780-756)

Genel olarak kare planlı, kare cellalı ve kule tipli tapınaklar karşımıza çıkmaktadır. Fakat yapılan araştırmalar sonucunda bu genelleme dışında kalan 3 adet tapınak türü daha ortaya çıkmıştır.

Bu tapınak grubunun genel özellikleri kare plan, kare cellaya sahip olmalarıdır. Ölçüleri 13.80 m. ile 10.00 m. arasında cella ise 5.30 m. ile 4.50 m. arasındadır. Köşelerinde kalın rizalitler olan tapınakların cella bölümüne, 3 kademeli kapı ve dar koridordan geçilerek ulaşılır. Cellanın içinde ise tanrının heykelinin konulması için tanrı kaidesi yer alır (Albayrak, 2014: 42).

Bu tür tapınakların genelinde ön kısmında açık bir avlu ve bir bölümünde de avlunun çevresinde sütunlu bir galeri yer alır. Tapınımın açık avluda gerçekleştiği düşünülmektedir. Avlunun bir kenarında kurban sunağı bulunur. Bu sunak Çavuştepe ve Toprakkale tapınaklarında bulunurken diğerlerinde yoktur. Muhtemelen taşınabilir sunaklar kullanılmıştır. Kurban sunağı sabit olan tapınaklarda tanrı için kesilen kurbanların kanları kutsal sayılan bir kanal ile avlunun dış kısmına akıtılıyordu. Dini törenlerden temel tapınım şeklinin tanrı için kurban kesimi olduğunu görüyoruz ancak Muşaşır Tapınağı çiziminde görülen üç ayaklı kazan bizlere, tanrılar için sıvı kurbanın da adanmış olduğunu gösteriyor (Res. 4).

Arin Berd kazılarında kral İrmuşini adına inşa edilen dikdörtgen planlı bir tapınak ele geçmiştir. Cellası ve planı dikdörtgen olan bu tapınak türünün köşelerinde rizalit bulunmamaktadır (Toprak, 2009: 19).

Gerçekleştirilen bu dini seremonilerin ne zaman nerede ve nasıl başladığı bilinmiyor olmakla beraber muhtemelen Toprakkale ve Karmir- Blur'da bulunan bazı mühürler üzerinde ki betimler gibi olmuştur. Yani günün ilk ışıkları ile beraber kral tören kıyafetlerini giyerek, hizmetkârları tarafından tutulan şemsiye altında tören alanına ilerler (Sevin, 2003: 220). Tapınımın gerçekleştiği alanda kral, töreni gerçekleştiren rahip ve törenle ilgilenen görevliler bulunur. Halkın varlığına ilişkin bilgiler yoktur. Tapınım yapılan tanrı veya tanrıça için adanacak kurban sayısı belli

olduğundan belli sayıda ki hayvan görevliler tarafından alana getirilerek kesilir, kanı akıtılır ve parçalanarak tanrıya sunulurdu böylelikle tören gerçekleşirdi (Yücel, 2010: 10).

Urartu Dini yapılarından bir diğeri olan “Açık Hava Tapınım Alanları” ise aşağıdaki bölümlerde anlatılacaktır.

3. ESKİ ÇAĞ'DA ANADOLU'DA AÇIK HAVADA TAPINMA GELENEĞİ

İnanç; insanoğlunun var olduğu günden bu yana insana insan olma özelliğini kazandıran değişmez bir gerçeğin temel olgusudur. İlk çağlara baktığımız zaman inanç faktörünün ana sebebinin, insanoğlunun yok olma korkusu ve hayatta kalma çabası olsa da zamanla inanç anlayışı tanrısal boyutlara ulaşmıştır. Kimi zaman inanç soyut olarak zihinlerde canlandırılmış kimi zaman da somut olarak bir stile dönüştürülmüştür. Hızlı bir şekilde yayılan inanç sistemine hemen hemen her toplumda rastlanmıştır. Sayısız medeniyete ev sahipliği yapmış Anadolu'da da birden fazla inanç görülmüştür. Anadolu'da binlerce yıl süren tarih öncesi kültürlerle bakıldığında insanoğlunun kurduğu ilk toplulukta kadının egemen olduğu anaerkil toplum yapısı olduğu göze çarpmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Anadolu yerleşmelerinin Ana tanrıça kültüne ev sahipliği yaptığı görülür (Nalça Reisoğlu, 1993: 17).

Neolitik Dönemde doğurganlığın, bereketin sembolü ana tanrıçaydı. En önemli Neolitik Çağ yerleşmeleri olan Burdur-Hacılar, Konya-Çatalhöyük, Mersin-Yumuktepe, Diyarbakır-Çayönü'nde sayıca fazla ana tanrıça heykelciği ele geçmiştir. Bahsi geçen höyüklerde ele geçen heykellerin ortak özelliği, oturmuş ya da ayakta duran, göğüs ve kalçaların aşırı belirgin olmasıdır. Özellikle Çatalhöyük ve Hacılar için ana tanrıçanın doğum yeri ifadesini kullanmak mümkün olacaktır. Kısaca bu iki bölgenin ana tanrıça kültüne bakacak olursak, Konya'nın 40 km güneyinde ki Çumra ilçesine bağlı Çatalhöyük'te yapılan kazı çalışmaları sonucunda, tarih öncesi dönem yani prehistorya olarak adlandırılan çağa ait kilden yapılmış ana tanrıça heykelcikleri bulunmuştur. Çoğunlukla kadın tasvirlerinden oluşan heykelciklerin göğüs ve kalçaları oldukça iri işlenmiştir. Bu büyüklük verimlilik düşüncesinden gelmektedir (Kara, 1992: 51-64).

Neolitik Çağda buluntular açısından Çatalhöyük ten sonra diğer bir önemli yerleşim yeri, Burdur ilinin 35 km güneybatısında ki Hacılar köyüdür. Yapılan kazı çalışmaları sonucunda ele geçen heykelcikler incelendiğinde göğüslerinde ki süs eşyası göze çarpmaktadır. Burada dikkat çeken ilk unsur, heykellerin kafalarının yapımında ki ayrı bir özendir. Dönem sanatçılarının yapmış olduğu figürler

incelendiğinde iki ayrı vücut formu dikkat çeker. Tipik olarak Çatalhöyük heykellerini andıran heykellerde farklı olan tek unsur çocuklarıyla beraber betimlenen ana tanrıça figürleri olmasıdır (Kara, 1992: 61).

Anatanrıça'nın dışında Çatalhöyük'te iki odalı tek katlı kerpiçten inşa edilen penceresiz evler bulunmaktaydı. Küme halinde bulunan evlerin bazılarında kültürel işleve sahip eşyalar ele geçmiştir. Bu durum bize evlerin dini mekan olarak kullanıldığını gösterir. Evlerin duvarlarında resimler, kabartmalar ve duvara asılı boğa, keçi ve koç başı ele geçmiştir. Hayvan başlarının hemen altında ise insana ait kafatasları yer almaktaydı (Aktan, 2018: 1222).

Eski Çağda Anadolu'da yaşayan toplumların dinine baktığımız zaman dikkat çekene ilk özellik çok tanrılı inanç sistemine sahip oluşlarıdır. M.Ö. II. bin yıllarında Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Hitit Devleti, fetih ettikleri ülkelerden insanları esir alırken aynı zamanda dini inançlarına da sahip çıkmış böylelikle kendi tanrı- tanrıça panteonlarını da oluşturmuştur. "Bin Tanrılı Ülke" olarak anılan Hitit Devletinin dini hakkında ki önemli bilgileri Yazılıkaya Açık Hava Tapınım alanı vermektedir. Başkent Boğazköy'ün 1,5 km kuzeydoğusunda yer alan açık hava tapınım alanı, dini törenlerin gerçekleştirildiği, bazı tanrı ve tanrıçaların kabartmalarının bulunduğu görkemli bir alandır (Aslantürk, 2018: 77). A ve B odası olarak iki bölümden oluşan Yazılıkaya'nın A odasında tören sırasında betimlenen çeşitli tanrılar, B odasında ise basamaklı girişin her iki yanında aslan başlı insan gövdeli olarak betimlenen karışık yaratıklar bulunmaktadır (Oral, 2012: 150).

M.Ö. 8 yy da Anadolu siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan Frig Devleti, ana tanrıça Kybele adına Eskişehir ve Afyon arasına çok sayıda açık hava tapınım alanı inşa etmiştir. Eskişehir'de; Pessinus Tapınağı, Bitmemiş Anıt, Arezastis Anıtı, Bahşayış Anıtı, Afyon'da ise; Aslantaş Anıtı, Aslankaya Anıtı ve Kapıkaya Anıtı bulunmaktadır. Adı geçen bu açık hava tapınaklarının hemen hepsinde üçgen formlu bir çatı, altında ana kayaya oyulmuş bir niş bulunmaktadır. Alanlara birkaç basamak yardımı ile ulaşılır. Nişlerin bir kısmında tanrıça heykeli ayakta durur vaziyette işlenmiştir. Çoğunda tanrıçanın her iki yanında aslan betimlenmiştir (Güngör, 2007: 66).

Sözü geçen anıtlar dışında bir de tanrıya sunular sunmak, tarımda bolluk bereketin artması amacı ile açık havada sunaklar inşa edilmiştir. Bunlarda ana kaya üzerinde, tanrıça idolü kabartması betimlenmiştir (Albayrak, 2007: 30).

4. URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

Urartu dininde büyük bir öneme sahip olan tapınakların dışında bir de açık hava tapınım alanları bulunmaktaydı. Açık hava tapınım alanları, kayalara oyulmuş stel olarak adlandırılan dikili taşlara veya simgesel kapılara sahip yapı grubunu oluşturur (Sevin, 2003: 215).

Dini törenlerin gerçekleştiği bu yapı türü “Taş Kapı”, “Kör Kapı”, “Hazine Kapısı” gibi isimler ile anılmaktadır. Urartu halkı, kutsanan tanrı veya tanrıçaların, bu kapılardan çıkacaklarına inanmaktaydı. Günümüzde de ayakta duran bu tapınım alanları farklı amaçlarla olsa da halk tarafından kutsal sayılmaktadır (Süvari, 2010: 134).

Bir başka tapınma şekli olan sıvı libasyon törenlerinin gerçekleştirilmiş olduğu Açık Hava Tapınım alanlarında, muhtemelen ölünün ardından veya tanrı-tanrıça için düzenlenen törenler yapıyor olmalıydı. Bu törenlerde kurban kanı, şarap ve su temel öğedir. Bu tapınım şeklinin en güzel örneği Erzincan- Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı’dır. Steller önünde sıvı libasyon törenleri yapıldığına dair iki önemli kanıt bulunmaktadır. Birincisi Erzincan- Altıntepe’de ele geçmiş mühür baskısıdır. Bu mühür baskısında, platform üzerine konumlandırılmış üç stel, bu stelin karşısında bir kişi ve muhtemelen libasyon sıvısının kullanıldığı tek kulplu bir kap yer alır. İkinci kanıtımız ise, Yeşilaliç ta yer alan Nazarabad Dağı’nın kenarında niş içinde bulunan yazıt ve iki sıra halinde ki dikdörtgen kaya oyuklarıdır. (Çilingiroğlu, 1997: 106)’na göre bu kaya oyuklarının stelleri dikmek için kullanıldığı açıktır.

Urartu açık hava tapınım alanları; Analıkız, Meherkapı, Yeşilaliç, Erzincan-Altıntepe, Bostankaya, Madavank, Mazgirt, Harput ve Umudum Tepe’dir. Bu tapınım alanları kendi içinde stellerle ilişkili, kapılar ile ilişkili ve mezarlarla ilişkili olanlar olarak gruplandırılıp, resimler, çizimler ve haritalarla desteklenip detaylı bir şekilde incelenmiştir.

4.1. STELLERLE İLİŞKİLİ AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

Analıkız Açık Hava Tapınım Alanı, Erzincan- Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı, Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı ve Mazgirt- Kaleköy Açık Hava Tapınım Alanı'nı "Stellerle İlişkili Açık Hava Tapınım Alanları" grubunda değerlendirmek mümkündür. Genel olarak hepsinde steller üzerinde yükselen kaideler, platform, nişli bir arka plan ve bir kısmında akıtma kanalı bulunmaktadır.

4.1.1. Anah-Kız Açık Hava Tapınım Alanı

Kral II. Sarduri tarafından Van Kalesinin kuzey doğusunda yer alan açık hava tapınım alanı M.Ö. VIII. yy da inşa edilmiştir. Mimarının geneline bakıldığında dikkat çeken ilk unsur tamamının ana kaya üzerine işlenmiş olmasıdır. 2 adet niş ve yüksek ihtimalle tanrıya sunulan kurbanların kanlarının akıtılması için yapılan kanallara sahip olan tapınım alanının özenle inşa edildiği görülür (Biber ve Kuş, 2018: 57).

Biri büyük (batı) öbürü küçük (doğu) olan nişler 6 m. yüksekliğe sahip kayaya işlenmiştir. Doğu niş 6.15 m. yüksekliğe, 2.60 m. genişliğe ve 2.15 m. derinliğe sahiptir. Batı niş ise 8.10 m. yüksekliğe, 2.60 m. genişliğe ve 2.30 m. derinliğe sahiptir. Güneye doğru daha eğimli olarak işlenmiştir (Res. 5-6-7-8). Biraz daha detaya inildiğinde Doğu nişinin orta kısmında dikdörtgen formlu ana kayaya işlenmiş stel yuvası olduğu görülmektedir. Bu stel yuvası, 70x 45 cm boyutlarında ve 25 cm genişliktedir (Res. 9). Nişin önünde orta kısma denk gelen alanda, 1.56x 1.54 ölçülere sahip 109 cm yükseklikte kaide yer almaktadır (Res. 10). Kaidenin üst kısmına stelin oturtulması için bir yuva açılmıştır. Yuva, 56x 45 cm ölçülerinde 60 cm derinliğindedir. Kaidenin ön yüzünde II. Sarduri'nin kahramanlıkları yani biraz daha açacak olursak; ülkelere karşı çıktığı seferlerden, göçe zorladığı nüfuslardan, imar ve inşa faaliyetlerinden, elde ettiği ganimet ve orda sayısından söz etmiştir (Genç ve Konyar, 2019: 4-7).

Kaideye oturtulan stele baktığımız zaman dikkat çeken ilk unsur in situ olarak ele geçmesidir (Res. 11). Dört bir yanı yazıtlarla çevrili olan yazıt,

Cumhuriyetin ilk yıllarında birden fazla parçaya ayrılmıştır. Bu stel parçaları da günümüzde Van Müzesinde sergilenmektedir. İn situ olarak ele geçen stelin üst kısmı Surp Pagos Kilisesinde devşirme yöntemiyle yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Batı nişinin sol tarafında M.S. 949 yılına tarihlenen Ermenice bir yazıt bulunmaktadır. Bu yazıt ile Surp Pagos Kilisesinde ki yazıt benzerlik gösterir. Salvini Analıkız da yer alan stel parçalarının kiliseye taşınmasının tarihsel açıdan ayı olduğunu düşünmektedir (Genç ve Konyar, 2019: 4-7).

Kurban kanlarının akıtılması için yapıldığı düşünülen kanal, 30 m uzunluğa 20- 25 cm arasında değişen kuzeye doğru gidildikçe genişliği 55 cm e kadar ulaşan bir boyuta sahiptir. Yapılan araştırmalar neticesinde kanalın konumu, derinliği, uzunluk ve genişliği dikkate alındığında bunun drenaj kanalı olarak kullanıldığı sonucuna varılmaktadır. Ayrıca Batı nişinin önündeki platform üzerinde yer alan duvar kalıntıları bizlere alanın olasılıkla kapalı olduğunu da gösterir (Genç ve Konyar, 2019: 7-10).

Burada dikkatleri üzerine çeken unsur tüm somut verilerin iki tane olmasıdır. Yani 2 adet niş, 2 adet bazalt kaideler üzerinde yükselen II.Sardurinin kahramanlıklarını anlatan steller ve bu steller üzerinde ki yazıtların iki kez tekrarlanarak yazılmasıdır (Albayrak, 2014:51).

Kutsal alanda bilimsel olarak ilk çalışma Alman araştırmacı Schulz, 1826 yılında detaylı olarak yapılmış ve bir kopyası çıkarılmıştır. Bu alanın neredeyse tamamının örtülü olduğundan ve nişlerin tamamını değil de sadece üst kısımlarını gördüğünü belgelerine yansıtmıştır. Ardından 1849 yılında Henry Layard kısa süreli bir kazı çalışması yapmıştır. Tamamen toprağa gömülü olan steli gün yüzüne çıkarmıştır. 1898 yılında Lehman Haupt incelemeler yapmıştır. Son olarak 1916 yılında Marr ve Orbeli iki nişi tamamen ortaya çıkarmıştır (Tarhan, 2011: 325).

Bir nevi kral yillığı olarak kullanılan stel yazıtlarına baktığımız zaman ön yüzünde, Sarduri'nin Kulha ülkesine karşı çıktığı seferden, Huşa ülkesi kral Habaniyi ve halkını esir aldığından, kendi ülkesine getirdiğinden ve tüm bunları Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile yaptığını anlatır. Aynı yıl içerisinde Alibani ülkesine karşı çıkılan seferden, kaleleri yıkıp kentleri yaktığından, esir olarak aldığı kadın,

erkek, hayvan sayısından söz eder. Arka yüzünde, Sarduri'nin Tanrı Haldi'ye, Tanrı Teişeba'ya ve Tanrı Şivini'ye yalvarışından, Tanrıların Sarduriye kulak verip yol gösterdiklerinden söz edilir. Ve yine esir olarak aldığı erkek, kadın ve hayvan sayıları geçer. Stelin sağ ve sol yüzünde yine benzer şekilde devam eder. Bu durum bize Sarduri'nin kral yıllığı olarak stelleri kullandığını ve alanın dini kimliği ve stellerin işlevi hakkında bir bilgi barındırmadığını gösterir (Payne, 2006: 213-226).

Doğu nişinin doğusunda 1.15 m. yükseklikte 8.50 m. genişliğinde dikdörtgen bir oyuk yer alır. Buraya yazıt ve kabartmaların konumlandırıldığı düşünülmektedir (Sirel, 2002:921). Alanın önemli özelliklerinden biri büyük bir ihtimalle, Meherkapı yazıtında adı geçen tanrılara adanacak kurbanların burada kesilmiş olmasıdır. (Biber ve Kuş, 2018: 64).

Analı Kız Açık Hava Tapınım Alanı'nın bulunduğu alan bu gün de kutsallığının korumaktadır. Analı Kız'ın hemen kuzey kesiminde Şeyh Abdurrahman Gazi Türbesi bulunmaktadır. Türbenin yapımı 1970 li yıllara tarihlenmektedir. Hemen batısında Galip Paşa Kümbeti yer almaktadır. Türbe günümüzde yöre kadınlarının Perşembe günü ziyaret noktası olmuş durumdadır. Açık hava tapınım alanının türbelere olan yakınlığı, bu alanın dini kimliğinin oluşmasında etkileyici özellik olduğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir (Res. 9-10) (Sirel, 2002: 924).

4.1.2. Erzincan-Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı

Ticaret yollarının denetimi açısından büyük bir öneme sahip olan Altıntepe, Erzincan ovasında yer alır. İlk kez 1959 yılında Prof. Dr. Tahsin ÖZGÜÇ tarafından başlatılan kazı, Urartu Dönemine dair yapılan kazı çalışmalarının ilk kez Türk arkeologlar tarafından yapıları olduğundan önem taşır (Ancın, 2011: 54) Tunç çağından M.S. 15 yy a kadar yerleşim gören bölge de bir kale bulunur (Res. 11). Yapılan araştırmalar sonucunda tapınak, apadana, depo, sur duvarları, 3 adet yer altı mezarı ile açık hava tapınağı bulunmuştur. Dış surun ön kısmında mezarlar, açık hava tapınağı ve depolar bulunur (Res. 12). 27.20 x 30 m. boyutlarında dikdörtgen avlu içerisine konumlanan tapınak kare planlı ve rizalitli bir yapıya sahiptir. 3 sıra andezit taştan oluşan duvarların kalınlığı 4.35 m dir (Çiz. 13). Özenle işlenen bu taş bloklar yüksek ihtimalle tapınağın inşa edildiği alanda şekillendirilmiştir. Yapılan

kazı çalışmaları sonucunda avlu içerisinde 3 tanesi günümüze ulaşamamış olsa da 20 kaide ele geçmiştir. Bu kaideler 70 cm. çap ve 20 cm. yüksekliğe sahiptirler (Res. 13). Boyutları belirtilen bu kaideler revaklı kısmı taşıyan ahşap sütunları desteklerler. Tapınağı giriş kısmına gelindiğinde dikkat çeken ilk unsur Meherkapı ve Yeşilalıç ta gördüğümüz 3 çerçeveli girişin olmasıdır. Girişin hemen ardından kare planlı cella karşımıza çıkar (Özgüç, 1969: 25).

Urartu halkının, dini hayatlarında önemli bir yeri olan açık hava tapınım alanlarında stellerin önünde libasyon törenlerini gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bunun en güzel uygulamalarından biri Altıntepe Kutsal Alanı'nda bulunmaktadır. Tapınım alanının güneybatı duvarı I. Mezarın kuzeydoğu duvarıdır (Özgüç, 1969: 28). Bahsi geçen kutsal alan yerleşme gören tepenin güneyinde, 7.75 m genişlikte ve 11.70 m uzunlukta bir duvarla çevrelenmiştir. Kutsal alan içerisinde 4 adet kaide üstünde yükselen 4 adet stel bulunmaktadır. Stellerin her biri 2.30 m yükseklik ve 50 cm genişliğe sahiptir. Üst kısımda 50 cm çapı buluna daire şeklinde sunak yer almaktadır. Kutsal alan 1 no'lu mezar ile yan yana bulunduğundan dolayı ölü kültürü ile ilişkilendirilmektedir (Karaosmanoğlu vd., 2014:77).

Steller üzerinde kaide de ve sunakta herhangi bir yazıt veya işaret bulunmamaktadır. Kurban kanı veya sıvı libasyonların gerçekleştirilmesi için bir kanal da yoktur. Ancak mezarlara olan bu denli yakınlık alanın ölü kültürü ile de ilişkili olduğunu ve kutsallığını buradan aldığını gösterir. Araştırmacı Lehmann Haupt yayınında, bir damga mühür baskısında “...*bu çeşit dikili taşların ve mukaddes kutsal ağacın önünde dua eden bir insan tasviri vardır. Mühürde görülen gaga ağızlı testi libasyonda kullanılan kaptır.*” diye ifade etmiştir (Çiz. 14) ((Özgüç, 1969: 33).

4.1.3. Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı

Günümüz sınırları içerisinde Muş ilinin Malazgirt ilçesinin 18 km kuzeydoğusunda yer alan Bostankaya Kalesi Urartu Dönemine ait tanınan merkezlerden biridir (Res. 14). Yapı itibarıyla dik ve kayalık olan kale, kaya basamakları ile çevrelenmiştir (Res. 15). Kaleyi çevreleyen surlara ait herhangi bir kalıntı olmamasına rağmen kalenin üst kısmında 2 adet sarnıç adı verilen kuyu-sarnıç bulunmaktadır. Bu sarnıçlar dikdörtgen forma sahip olup 11 m mesafe ile

yerleştirilmişlerdir. Ölçüleri 1.50 m derinlik, 1.20-1.60x 2.20 m ve 1.00 m derinlik, 1.00x 1.50 dir (Çavuşoğlu, Biber, 2013: 308).

Kalenin doğusunda ana kayaya işlenerek yapılan yamuk dörtgen forma sahip kutsal bir alan yer alır. Alan ortalama 21.00x 31.00 m boyutlara sahiptir. Alanın, kayalık olan batı kesimi, yaklaşık 4.30 m yüksekliğinde işlenerek düz bir cephe oluşturulmuştur (Res. 16 (Çiz. 15)). Bu cephenin hemen dip kısmına düzensiz sırada uzanan 3 adet dörtgen planlı, ana kayaya işlenmiş kuyu yer alır. Ölçüleri 0.60x 1.20 m, 0.70x 1.30 m, 0.70x 1.10 olan yuvalar 0.30 m derinliğe sahiptirler. İlk bakışta stel yuvasını andırıyor olsa da bunlar dik açılmış kuyulardır. Kutsal alanın ayrıca doğu tarafında üç basamak yardımı ile çıkılan yüksekliği 2.50 m olan düz bir alan bulunmaktadır (Biber, 2018: 105-106).

(Burney, 1957: 52) de kalenin içinde iki küçük höyük ve büyük tahribe uğramış yapılardan söz etmekte ve güneyde düz ana kayaya işlenmiş bir platform olduğunu belirtmektedir. Burney'e göre de kalenin kuzey ucunun eteklerinde konumlanan kaya platformu, basamaklar ve kuzey yüzünde bulunan nişin varlığı alanın kutsal kimliğine işaret etmektedir (Burney, 1957: 52).

4.1.4 Mazgirt/ Kaleköy Açık Hava Tapınım Alanı

Bilindiği gibi Urartu Devleti kale seçimi yaparken belli hususlara öncelik vererek bu seçimi tamamlamaktaydı. Bunlar; bölgenin kuşatılması güç bir tepe üzerinde olması, su kaynaklarına yakınlığı, maden bakımında zenginliği vb. Kaleköy Kalesi de bu kurallara bağlı kalınarak günümüz sınırlarında Tunceli iline bağlı Mazgirt ilçesinin 417 km. doğusunda elips şeklini andıran bir tepe üzerine inşa edilmiştir (Res. 17) (Erdoğan, 2015: 176).

Yerleşmede sur kalıntıları, kaya mezarı, basamaklı tünel, kaya platformu, açık hava tapınım alanı bulunmaktadır (Çiz. 16). Bu mimari öğelere ek olarak bir de II. Rusa dönemine tarihlenen bir bölümü okunabilen yazıt ve çok sayıda yivli Urartu seramiği de ele geçmiştir (Konyar,2011: 42). Ayrıca yerleşim alanında ele geçen sayıca fazla cüruf kalıntısı, bizlere bölgenin maden yatakları bakımından zengin oluşunu böylelikle Urartu Devletinin bu amaçla kale kurduğunu gösteren en büyük işaretidir. Yukarıda belirtilen yapılara ek olarak bir de yerleşmenin aşağı kısmında

büyük bir yapı bulunmaktadır. Kayaların şekillendirilmesi ile oluşan yapı, yerleşmenin en büyük mimari elamanıdır (Res. 18). 8 m. yükseklik ve 3 m. genişliğe sahip olan yapı yüksek ihtimalle kayalık zeminin yontulması ile inşa edilmiştir (Ayman, 2013: 345).

Asıl konumuzu oluşturan açık hava tapınım alanına geldiğimiz zaman, mimari eleman olarak Analıkız açık hava tapınım alanı ile benzerlik gösterdiği göze çarpar (Erdoğan, 2015: 178). Düzleştirilmiş bir kayan platform üzerine inşa edilen yapı analıkız da olduğu gibi nişli bir arka plana ve akıtma kanalına sahiptir. 7 m. yükseklik ve 6.30 m. genişliğe sahip olan alanın sahip olduğu 2 adet niş üçgen şekle sahip ve sözü edilen nişlerin arka kısmında 2 adet sunu çukuru bulunmaktadır. Kutsal alanın güneyinde bir platform yer alır. 6.5 m. yüksekliğinde 3 m. genişliğe sahip olan platformun tapınım alan ile arasında bir bağlantı olduğu araştırmacılar tarafından düşünülmektedir (Res. 19) (Çiz. 17). Kutsal alanın arka kısmında ise doğu cephede 3 m. yükseklik ve 2 m. genişliğe sahip bir kaya platformu karşısında 2 m. yüksekliğinde 2.30 m. genişliğinde kare formda bir niş ve bu nişin önünde 4 adet kaya oyuğu yer almaktadır. Bu oyuklardan iki tanesi yuvarlak, iki tanesi de kare forma sahiptir. Yuvarlak olanların sunu çukuru olarak kullanıldığı kare olanların da stel yuvası olduğu düşünülmektedir (Ayman, 2013: 345).

4.2. KAPILAR İLE İLİŞKİLİ OLAN AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

Bu grubu, Meherkapı Açık Hava Tapınım Alanı ve Yeşilaliç Açık Hava Tapınım Alanı oluşturur. Bu grup dâhilinde işlenen açık hava tapınım alanlarında ortak özellik, kare planlı Urartu tapınaklarının girişini simgeleyen dikdörtgen formlu nişe sahip olmaları ve niş içerisinde Urartu Dini hakkında önemli bilgiler veren yazıtların bulunmasıdır.

4.2.1. Meherkapı Açık Hava Tapınım Alanı

Daha önce Urartu Dini bölümünde de değinildiği gibi Meherkapı Açık Hava Kutsal Alanı, Urartu Dini ve tanrılar panteonu hakkında bilgi edinmemizi sağlayan en önemli belge olması nedeniyle oldukça önemli bir yere sahiptir.

Urartu Kralı İşpuini'nin önemli eserleri arasında yer alan ve halk arasında Hazine Kapısı, Yalancı Kapı, Çoban Kapısı veya Kör Kapı olarak bilinen Meherkapı, Zımzım Dağlarının güneybatı ucunda Van Kalesinin 7 km. kuzeydoğusunda, Toprakkalenin ise 600 m batısında yer almaktadır. Yerden ortalama 17-18 m. yüksekliğe sahip sert bir kayanın işlenmesi sonucu oluşturulmuştur (Yücel, 2010: 29). Kapıya kayalıklara oyulan basamaklar yardımıyla çıkılmaktadır. Her ne kadar bu basamaklar zamanla aşınmış olsa da bir kısmı günümüze kadar sağlam durumda ulaşmıştır. Cephesi güneye bakan kapı, 4 m. yüksekliğe ve 2.60 m. genişliğe sahiptir (Res. 20-21-22) (Belli, 1982:191-193). İki çerçeveli nişe sahip olan kapı dikkörtgen forma sahiptir. Niş içindeki yazıt şöyle başlamaktadır:

“Sarduri oğlu İşpuini oğlu Minua Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar ve bir emir buyurdular...” Urartu inancında bu kapıların ardından tanrıların çıkacağına inanılmaktaydı.⁴⁷ Satırın iki kez tekrarlanması ile toplam 94 satırdan oluşan Meherkapı yazıtı çivi yazısı ile yazılmıştır. Yazıtta, daha öncede belirttiğim gibi Urartu panteonunda yer alan 79 tanrı-tanrıçaya kurban edilecek hayvan türü ve sayısı ve tabi ki tanrıların önem sırası detaylı olarak verilmiştir (Yücel, 2010: 29-30). M.Ö. 9. yy ın son çeyreğine tarihlenen bu listede yalnızca tanrı ve tanrıçalar için değil aynı zamanda dağ, göl ve kentlere de kurbanlar adanmıştır (Çilingiroğlu,1994:153).

Biraz daha erken dönemlere gittiğimiz zaman Urartu kralı I.Sarduri'nin Van Kalesi'nde yer alan Sardur Burcu yazıtlarında ne baş tanrı Haldi'nin adına ne de panteonda yer alan diğer tanrı- tanrıça isimlerine rastlanmıştır. Bu durum bizlere I.Sarduri zamanında tanrı Haldi'nin varlığının bilinmediğini gösterir. Sarduri oğlu İşpuini dönemine gelindiğinde Hazine Piri Kaya Kapısı yazıtında da tanrısallık simgesi olarak “efendi” kelimesi geçer ancak Haldi adı yine yoktur. Bu yazıt da şu şekildedir:

“Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu, efendiye bu yazıtı yaptırdı.”

Kral İşpuini dönemine tarihlenen diğer yazıtların ise sadece iki tanesinde tanrı Haldi adı geçer. İşpuini ve Minua ortak krallık dönemine gelindiğinde ise resmi Urartu dini tamamlanmış ve Haldi baş tanrı olarak kayıtlara geçmiştir. Yine aynı

dönemde işgal edilen bölgelerin halkının tapınım yaptığı tanrılar da eklenerek Urartu panteonu oluşmuştur(Yücel, 2010: 31).

Meherkapı Tanrı- Tanrıça Listesi şu şekildedir:

1	<i>Haldi</i>	<i>17 boğa, 34 koyun</i>
2	<i>Teişeba</i>	<i>6 boğa, 12 koyun</i>
3	<i>Şivini</i>	<i>4 boğa, 8 koyun</i>
4	<i>Hutuini</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
5	<i>Turani</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
6	<i>Ua</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
7	<i>Nalaini</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
8	<i>Şebutu</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
9	<i>Arsimela</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
10	<i>Anapşa</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
11	<i>Dieduani</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
12	<i>Şielardi</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
13	<i>Haldinin silahlarına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
14	<i>Atbini</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
15	<i>Kuera</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
16	<i>Elipri</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
17	<i>Tarrani</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
18	<i>Adaruta</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
19	<i>İrmuşini</i>	<i>1 sığır, 2 koyun</i>
20	<i>İlu aluşe uruliliue</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
21	<i>Alaptuşini</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
22	<i>Erina</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
23	<i>Şiniri</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
24	<i>Unina</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
25	<i>Airani</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
26	<i>Zuzumaru</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
27	<i>Hara</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>

28	<i>Araza</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
29	<i>Ziquni</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
30	<i>Ura</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
31	<i>Arşibedini</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
32	<i>Arni</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
33	<i>Haldi 'nin inirasesine</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
34	<i>Haldi 'nin büyüklüğüne</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
35	<i>Haldi 'nin yaşlılığına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
36	<i>Haldi 'nin ordusuna</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
37	<i>Teişeba 'nın ordusuna</i>	<i>2 boğa, 4 koyun</i>
38	<i>Artuaraş</i>	<i>2 boğa, 34 koyun</i>
39	<i>Ardini Kenti Tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
40	<i>Qumenu kenti tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
41	<i>Tuşpa kenti tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
42	<i>Haldi kenti tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
43	<i>Arsuniu kenti tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
44	<i>Haldi 'nin daşesine</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
45	<i>Şuba</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
46	<i>Haldi kapılarına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
47	<i>Eridia kenti tanrı Teişeba kapısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
48	<i>Uişini kenti tarı Şivini kapısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
49	<i>Elia</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
50	<i>Haldinin arniesine (merhametine)</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
51	<i>Haldi 'nin gücüne</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
52	<i>Tanrı Haldi 'nin susilerine</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
53	<i>Talapura</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
54	<i>Qilibani</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
55	<i>Ülkeler tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>

56	<i>Dağların(?) tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
57	<i>Göller, denizler tanrısına</i>	<i>1 boğa, 2 koyun</i>
58	<i>Athananau (Kurbanların) tanrısına</i>	<i>2 boğa, 14 koyun</i>
59	<i>..... tanrısına</i>	<i>2 boğa, 14 koyun</i>
60	<i>İlani gamruti</i>	<i>4 boğa, 18 koyun</i>
61	<i>Haldi'nin sığırlarına?</i>	<i>4 koyun</i>
62	<i>Nişi kentindeki tanrı Ua kapısına</i>	<i>2 koyun</i>
63	<i>Dağlara</i>	<i>10 koyun</i>
64	<i>Arubaini</i>	<i>1 inek, 1 koyun</i>
65	<i>Huba</i>	<i>1 inek, 1 koyun</i>
66	<i>Teşpea</i>	<i>1 inek, 1 koyun</i>
67	<i>Aui</i>	<i>1 inek</i>
68	<i>Aia</i>	<i>1 inek</i>
69	<i>Sadri</i>	<i>1 inek</i>
70	<i>Şinuiardi</i>	<i>2 koyun</i>
71	<i>İphari</i>	<i>2 koyun</i>
72	<i>Bartşia</i>	<i>1 koyun</i>
73	<i>Silia</i>	<i>1 koyun</i>
74	<i>Ara</i>	<i>1 koyun</i>
75	<i>Adia</i>	<i>1 koyun</i>
76	<i>Uia</i>	<i>1 koyun</i>
77	<i>Ainau (Ai)</i>	<i>4 koyun</i>
78	<i>Ardi</i>	<i>2 koyun</i>
79	<i>İnuanau</i>	<i>17 koyun</i>

Meherkapı Yazıtı bize birçok bilgi vermesine karşın, sayıca belli olan bu kurbanların tam olarak hangi tarihte veya hangi dini tören eşliğinde kurban edileceklerini vermemiştir. Yüksek ihtimalle Urartu yönetimi bu törenleri bir yıl içerisinde yaymıştır (Çilingiroğlu, 1994: 159).

Liste için araştırma yapan Melikişvili 1. ile 63. Sırada yer alanların tanrı, 64 ile 79. arasındakilerin tanrıça olduğunu kayıtlara geçmiştir. Karmir- Blur'da 26 numaralı depoda irili ufaklı boynuzlu yanmış olarak ele geçen hayvan kemiklerine rastlanmıştır. C.K. Dal bu kemiklerin yüksek olasılıkla kurban olarak kullanıldığını ifade etmiştir. Toprakkale de yapılan bir kazı çalışması sonucunda da hayvan kemiklerinin yanı sıra insan kemiklerine de rastlanmıştır. Bu kemikler incelendiği zaman kafa kısımlarının eksik olduğu görülmüştür. Araştırmacı Lehmann Haupt bunların Haldi için kurban edildiğini, kafataslarının da ayrıca muhafaza edilmiş olabileceği fikrini ortaya koymuştur (Piotrovskij, 1965: 37-41)

Listenin başında yer alan ve daha önce de baş tanrı olarak söz edilen (en çok kurban sunulan tanrı) Haldi savaş tanrısıdır ve birçok betimde aslan üzerinde tasvir edilmiştir. Başa geçen Urartu kralları seferlere çıkmadan önce Tanrı Haldi'ye kendilerine galibiyet getirmesi adına dualar eder sunumlar yaparlardı (İlgemli,1994: 10). Etnik kökeni belli olmayan tanrının tapınım merkezi Muşasir kentidir. Çivi yazılı belgeler, bronz Anzaf Kalkanı ve Haldi adına inşa edilen tapınaklar Tanrı Haldi'nin diğer tanrılardan neden üstün olduğu sorusunun cevabı niteliğindedir. Meherkapı listesinde başta olan Haldi'nin adına aynı zamanda 13 yerde daha rastlanmaktadır. Liste şöyledir (Albayrak, 2014: 38-39).

1	<i>Haldi</i>
13	<i>Haldinin silahlarına</i>
33	<i>Haldi'nin gençliği</i>
34	<i>Haldi'nin erişkinliği</i>
35	<i>Haldi'nin yaşlılığı</i>
36	<i>Haldi'nin savaşçılığı</i>
42	<i>Haldi şehri tanrıları</i>
44	<i>Haldi'nin deişe'si</i>
46	<i>Haldi'nin kapısı</i>
50	<i>Haldi'nin arnie'si</i>
51	<i>Haldi'nin gücü</i>
52	<i>Haldi'nin susi'leri</i>
61	<i>Haldi'nin nirible'si</i>

İkinci sırayı Hurri kökenli Teişeba alır. Yüksek ihtimalle Anadolu'da fırtına tanrısı olarak bilinen Teşub'dur. Eşi yine aynı listede yer alan 65.sırada ki Hubaba'dır. Hubaba'nın da yine Fırtına Tanrısı Teşub'un eşi Hepat olduğu düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 61). Karmir-Blur'da yapılan kazı çalışmaları sonucunda bir adet bronz heykelcik ele geçmiştir. Bu heykelciğin savaş, fırtına ve kötü hava tanrısı olarak bilinen Teişeba olduğu düşünülmektedir. Teişeba burada boynuz başlıklı, sakalsız ve çıplak olarak işlenmiştir. Sol elinde balta sağ elinde disk şeklinde sopa vardır (Albayrak, 2014: 39). Kutsal hayvanı boğa olan Teişeba ,bazı betimlerde ışık demetleri ile verilmiştir (İlgemli, 1994: 12).

Üçüncü sırayı ise Assur tanrısı Şamaş ile benzerlik gösteren Güneş Tanrısı Şivini alır. Urartu kralları tarafından, kanatlı güneş kursu içerisinde gösterilen tanrı adına nerede olduğu tam olarak bilinmeyen, ancak Meherkapı yazıtında 48. sırada yer verilen Uişini Kenti'nin Şivini ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen ilk üç tanrının adı birçok Urartu yazıtında beraber geçer. Hatta bazı tapınak girişlerinin 3 kademedan oluşuyor olması bu tanrıları simgeler (Albayrak, 2014: 39-40).

Listede ilk üç sırada yer alan tanrıların dışında adı dağ ile alakalı olan 9 tanrı adı geçer. Bu tanrılar:

18	<i>Adarutta: Andarutta Dağı</i>
25	<i>Aiaini: Mağaralar Tanrısı</i>
29	<i>Ziukuni : Muradiye Bölgesi'nde kutsal bir dağ</i>
30	<i>Ura : Muradiye Bölgesi'nde kutsal bir dağ</i>
32	<i>Arni : Tepeler ve Dağlar Tanrısı</i>
54	<i>Qilibani : Bugünkü Zimzim Dağı</i>
55	<i>Ebani : Ülkeler Tanrısı</i>
56	<i>Dağlar (Sınırlar) Tanrısı</i>
63	<i>Babania : Dağlar (Yüksek Ülkeler) Tanrısı</i>

Aslında coğrafyasının etrafı dağlar ile çevrili Urartu için, bu tanrı isimlerinin nereden geldiği çok zor olmamalıdır.

Yazıtta geçen isimlere bakıldığında bu coğrafya içinde yaşayan, Urartulu olmayan halkların inanç sisteminde yer alan tanrı ve tanrıçalara da kurbanlar kesildiği görülmektedir (Baştürk, 2006: 53).

Bir diğer tanrı grubu ise kutsanan şehirlerin tanrılarından oluşur. Bu tanrılar:

39	<i>Ardini Kenti Tanrısına</i>
40	<i>Qumenu kenti tanrısına</i>
41	<i>Tuşpa Kenti Tanrısına</i>
42	<i>Haldi'nin Kentinin Tanrılarına</i>
43	<i>Arsuniu kenti tanrısına</i>
47	<i>Eridia kenti tanrı Teişeba kapısına</i>
48	<i>Uişini kenti tanrı Şivini kapısına</i>
62	<i>Nişi kentindeki tanrı Ua kapısına</i>

Listede 39. Sırada yer alan kent Haldi adına, 40. Sırada yer alan kent Teişeba ve Huba adına inşa edilmiştir. 41. Sıradaki Tuşpa Kenti Tanrısı Tuşpea ile bağlantılıdır. 48. Sıradaki Uişini kenti Şivini'nin kutsal kenti olarak bilinmektedir. 62. Sıradaki Tanrı Ua ise; Van Bölgesinin yerel tanrısı olarak geçmektedir (Baştürk, 2006: 53).

4.2.2. Yeşilalıç Açık Hava Tapınım Alanı

Van ili Özalp ilçesinde, Yeşilalıç Köyünün yaklaşık olarak 1 km. güneyinde bulunan kutsal alan, Yeşilalıç Kalesinin 100 m. doğusuna konumlanmaktadır (Har. 2). İşpuini Minua ortak krallık döneminde kaya üzerine inşa edilerek yapılan bu görkemli alanın en önemli yapısı kuşkusuz nişidir. Niş dikdörtgen forma sahiptir ve çevresi iki kademeli bir çerçeve ile çevrelenmiştir (Res. 23). 1.30 m. derinliğe sahip olan nişin ön tarafında kaya üzerinde bir platform bulunur. Niş ve platforma merdiven yardımı ile ulaşılmaktadır (Res. 24-25). Yapı olarak Meherkapı ile burada platform ve merdivenin varlığı fark oluşturur. Yeşilalıç ve Meherkapı nişlerinin ön cepheleri güneye baksa da yükseklik olarak Yeşilalıç 1.00 m. daha yüksektir (Belli ve Sevin, 1976:368-369). Boyundan dolayı Urartu kapıları arasında en anıtsal olan Yeşilalıç nişinin iç kısmında 10 satırdan oluşan, çivi yazısı ile iki kez tekrarlanarak yazılmış bir yazıt bulunur. Yazıt şöyledir:

“Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua, Efendi Haldi’ye bir Haldi su-si yaptırdı. Haldi’nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisi. O yeni kurban aldıkları için tüzük düzenlendi: Küçük bir koyunu Haldi’ye parçalarlar ve bir boğayı Haldi’ye keserler, bir inek Arubani’ye, bir koyun Haldi Kapısı’na ve bir koyun Haldi Silahlarına.” (Yücel, 2010: 37).

Yeşilalıç’ta nişin önünde küçük platformun olduğu alana kayalardan yapılmış merdiven ile çıkılır. Anıtsal nişin üst kısmında bir de 0.50 m. genişlik ve 0.10 m. derinlikte yağmur kar sularının akıtılması için bir oluk bulunur.

Ayrıca burada bir de kapının hemen doğusunda yer alan platformda eşit aralıklara oyulmuş 6 adet stel yuvası bulunmaktadır. Her bir stel yuvası arası 0.50 m aralıkla sıralı olmakla beraber 0.30 m – 0.20 m boyutlarına ve 0.20 m derinliğe sahiptir. Stel yuvaları kayanın düzleştirilmesi ile alana açılmışlardır. Stellere ait herhangi bir iz olmamasına karşın, kuzey- güney doğrultusunda bulunan stellerin ön yüzlerinin batıya, doğu- batı doğrultusunda bulunanların güneye yani yola doğru baktıkları aşîkârdır. Stellerin yerleşiminde ki uyumdan da anlaşılır ki üçlü stel grupları bir defada dikilmiştir. Bu kanıya herhangi eklentiler taşımadıkları için

varılmıştır. Yazıtlarda da steller hakkında herhangi bir bilgi olmadığından bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır (Res. 26-27) (Belli ve Sevin, 1976: 372).

Yapılan araştırmalar neticesinde kutsal alanın 100 m batısında 80-90 m yükseklikte bir kaya üzerinde, kale kalıntılarına rastlanmıştır. Söz konusu kale kuzey-güney yönünde ortalama 60-70 m doğu-batı yönünde 20 m uzunluğa sahiptir. Kerpiçler üzerinde yangın izleri bulunmuştur. Ayrıca kalıntıların kuzeydoğusunda, sur temellerine rastlanmıştır. Diğer Urartu kalelerinde yer alan şarap, bakliyat vb. ürünlerinin depolandığı devasa büyüklükteki pithoslar burada doğal kaya üzerine oyulmuştur. Bu özelliği Yeşilalıç 1 diğer Urartu yerleşmelerinden ayırır (Belli ve Sevin, 1976:376).

4.3. MEZARLAR İLE İLİŞKİLİ OLAN AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI

Madavank Açık Hava Tapınım Alanı ve Umudum Tepe bu grupta yer almaktadır. Bu başlık altında incelenen açık hava tapınım alanlarının ortak özelliği mezarlara olan yakınlıklarıdır. Bu nedenle gömü törenleri esnasında bu olanlarda çeşitli ritüellerin gerçekleştirilmekte olduğu düşünülmektedir.

4.3.1. Madavank Açık Hava Tapınım Alanı

Van iline bağlı Erciş ilçesinin 12 km. güneybatısında biri kuzeyde öbürü güneyde olmak üzere konumlanan, Kilise Tepe olarak bilinen Madavank önemli bir Urartu yerleşim yeridir (Har. 3) (Çavuşoğlu, 2003:136). Genel hatları ile bölgeyi incelediğimizde güney tepede belli aralıklarla konumlandırılan kayaya işlenmiş beş adet oda mezar, oda mezarlara 300 m uzaklıkta yer altı taş mezarları ve kuzey tepede bir açık hava tapınım alanı yer almaktadır (Res. 28). Oda mezarlarda dikkat çeken ilk özellik her birinin giriş kapısının farklı bir yöne bakıyor olması ve plan olarak da birbirlerinden farklılık gösteriyor olmalarıdır. Dikkat çeken bir diğer nokta da günümüze tam olarak gelemeyen oda mezarların kabaca işlenmiş olmasıdır. Günümüzde defineciler tarafından açılıp içindekiler soyulduğundan dolayı tarihleme yapmak oldukça güçleşmiştir. Ancak ele geçen bazı seramik parçalarından bölgenin Urartu ve Orta Çağ döneminde iskân gördüğünü gösterir (Kılıç, Biber ve Varol 2006: 132).

Mezarlar oldukça kolay oyulup şekil verilen tuf kayadan yapıldığından iklim örtüsünün olumsuzlukları, doğa ve insanların etkisi göz önünde bulundurulmamıştır. Ve bu da iyi bir plan dâhilinde yapıldığını göstermez (Çiz. 18). Mezarların etrafında kanallar, düz platformlar ve oturma yerleri de yer almaktadır. Kaya mezar odalarına ek olarak bir de bunların 300 m güneybatısına konumlanan ve çoğu yasal olmayan yollarla kazılıp soyulan yer altı taş mezarlar bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar neticesinde sayıca fazla insan iskeletine ve erken ve orta demir çağa tarihlenen Urartu seramiklerine rastlanmıştır (Çavuşoğlu, 2003: 150-151).

Konumuzu oluşturan Açık hava tapınım alanı ise güney tepenin doğu eteğinde yer almaktadır (Res. 29). 0.40 m yükseklik, 0.50m genişlik ve 3.50 m boyutlarında oturma yeri bulunan ana kayanın doğusundaki platform olarak adlandırılan zemin ve batı uçurumun yüzü dikey bir şekilde kesilerek düzleştirilmiştir. Platformun doğusunda 1.10 m çap ve 0.60 m genişliğe sahip oyuklar bulunmaktadır. 2.80 m yükseklik ve 3 m genişliğe sahip olan açık hava tapınım alanının bulunduğu zemin üzerinde 0.30m yükseklik ve 0.40 m genişlikte oturma yeri bulunur. Bunlara ek olarak 0.35 m genişlik ve 0.20 m derinliğe sahip bir kanal yer almaktadır. (Çavuşoğlu, 2003: 152). Yüksek ihtimalle platformun inşa edilmesinin sebebi dini törenleri gerçekleştirmektir. Bunun en büyük kanıtı oturma yerleri bulunmasıdır. Dini törenlerin gerçekleşmesinin ardından da ölü mezara gömülmüş olmalıdır.

4.3.2. Umudum Tepe Açık Hava Tapınım Alanı

Erzurum ilinin 18 km kuzeyinde Umudum Köyünün 2 km batısında Urartu Kralı Menua tarafından inşa edildiği düşünülen Umudum Tepe, yerden 100 m yüksekte bir yerleşim alanıdır (Çilingiroğlu, 2005: 24).

Etraftaki duvar kalıntıları alanın surlarla çevrili olduğunu göstermektedir. Sur duvarlarının çevrelediği alanın içerisinde birden fazla taş blok ele geçmesine karşın bu taşların hangi tür yapıyı oluşturduğunu anlamak neredeyse imkânsızdır. Yerleşmenin farklı alanlarında, muhteşem kaya işçiliği kullanılarak yapılan kaya nişleri ve kaya mezar yer alır. Bu mimari öğeler alanın dini kimliğinin oluşmasında büyük role sahiptirler. Kaya mezarı, mezar önünde kayaya oyulmuş merdiven yardımıyla çıkılan bir ön odadan ve 3 kademeli kapı ile girilen mezar odasından oluşur. Mezar, ihtişam ve yapım tekniği ile Van Kalesinde bulunan krali mezarları anımsatır. Görkemli mezar ve nişlerin varlığı alanın açık hava tapınağı olabilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Çilingiroğlu, 1982:191-94).

4.4. HARPUT AÇIK HAVA TAPINIM ALANI

M.Ö.8. yy da Urartular tarafından Elazığ'ın 5 km kuzeyine inşa edilen Harput yerleşim alanı Osmanlı Dönemine kadar kesintisiz bir şekilde iskân görmüştür (Aytaç, 2019: 4). Güneyi ve doğusu dik kayalık uçurumla çevrili olan, 300x180 m ölçüye sahip Harput Kalesi'nde (Res. 30-31) Urartulara ait sur temel yatakları (Çiz. 19), kaya işaretleri, 2 adet sarnıç bulunmaktadır. Kalede çok sayıda kırmızı astarlı yivli seramik parçaları ele geçmiştir. Bahsi geçen sarnıçlardan biri yerleşimin tam zirvesinde yer alırken diğeri güney uçta bulunmaktadır. Güney uçta olan sarnıca basamaklı tünel yardımı ile ulaşılmaktadır (Ayman, 2013: 373). Defineciler tarafından yapılan kaçak kazılarla kaya işaretleri büyük bir tahribata uğratılmıştır. Bu alanda ayrıca tamamı ana kayaya oyulan, ancak günümüzde sadece yarısı görülen kurban kanlarının akıtılması amacı ile yapılmış olduğu düşünülen bir kanal yer almaktadır. Aynı alanda küçük boyutlu ve derinliği azla olmayan, yuvarlak formlu çanaklar yer almaktadır. Bu alanın açık hava tapınım alanı olduğu düşünülmektedir (Sevim, 2007: 40). Simgesel olduğu düşünülen bu çanaklar ve kanal buranın açık hava tapınım alanı olduğunu destekler niteliğe sahiptir (Zorlu, 2009: 57). Alanın yakınında niş, mezar vb. başka bir unsur bulunmamaktadır. Bu nedenle diğer gruplardan ayrı olarak değerlendirilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir.

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarihte ilk olarak çağdaşı Assurlular tarafından kaleme alınan yazıtlarda adı geçen Urartu Devleti, Uruatri ve Nairi Beyliklerinin “Feodal Beylikler Konfederasyonu” olarak ortaya çıkmış, zamanla gücüne güç katarak 250 yıl boyunca tarih sahnesinde kalmayı başarmıştır.

Urartularla alakalı yapılan bu tez çalışmasında çok tanrılı inanca sahip olan Urartu Devletinin dini, dini mimarisinin en önemli ögesi olan açık hava tapınım alanları detaylı olarak incelenmiştir. Açık hava tapınım alanları ile ilgili elde edilen sonuçlar neticesinde halkın, verimliliğin artması, savaşlar ve belki de sosyal sorunlarından ötürü tanrıya ayrı bir önem verdiğini ve bu verdikleri değeri somutlaştırmak adına yaptıkları kanısına varılmıştır. Tezin ana konusunu oluşturan açık hava tapınım alanlarına baktığımız zaman akıllara gelen ilk soru bu alanların neden dini bir anlam taşıdığıydı. Bu alanlar detaylı olarak incelendiği zaman dikdörtgen bir kapıyı andıran çerçeveli nişler ile sunaklar ve bazalt kaideler üzerinde yükselen steller dikkat çeken ilk unsurlardır. Tamamı ana kayaya işlenmiştir. Nişler içerisine ya da steller üzerine çivi yazısı ile yazılmış metinlerde alanı yaptıran kralının kahramanlıkları ve savaşları, Tanrılar listesi ve onlara kurban edilecek hayvanların sayısı ile kale ve tapınak (KA) yapımı gibi konulardan söz edilir.

Steller ile ilişkili, kapılar ile ilişkili ve mezarlar ile ilişkili olan açık hava tapınım alanları ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Steller ile ilişkili açık hava tapınım alanları grubuna giren Analıkız Açık Hava Tapınım alanının mimarisinde: ana kayaya oyulmuş iki adet niş, iki adet bazalt kaide üstüne yükselen stel ve sıvı libasyonların yapılması için kanal bulunuyor. Muhtemelen Meherkapı yazıtında geçen tanrılara adanan hayvanlar burada dini bir tören ile kesiliyor, kanları bu kanaldan akıtılıyordu.

Yine aynı grupta yer alan Erzincan- Altıntepe Açık Hava Tapınım Alanı’nda dört adet bazalt kaide üstünde yükselen stel ve alanın üst kısmında daire şeklinde sunak yer alır. Alanda yer alan sunak buranın en büyük dini sembollerinden biridir. Burada steller önünde sıvı libasyon yapıldığına dair önemli bir kanıt niteliği taşıyan

mühür baskısı ele geçmiştir. Mühür baskısında, platform önüne konumlandırılmış 3 adet stel, bu stelin karşısında 1 kişi ve muhtemelen sıvı libasyonun gerçekleştirilmesi için kullanılan tek kulplu kap betimlenmiştir.

Yapıca yamuk dörtgen plana sahip olan Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı da steller ile ilişkili açık hava tapınım alanına girer. Alanda düzleştirilmiş bir kaya cephesi, üç adet dörtgen planlı (stel yuvası görünümlü) kuyu yer alır. Bunların kuyu-sarnıç olduğu düşünülmektedir. Kutsal alanın doğu tarafında ise üç basamak yardımı ile çıkılan düz bir platform yer almaktadır.

Grubun son tapınım alanını ise Analıkız açık hava tapınım alanı ile yapıca benzerlik gösteren Mazgirt- Kaleköy Açık Hava Tapınım Alanı oluşturur. Bura da nişli bir arka plan ve akıtma kanalı bulunmaktadır. Nişlerin arkasında iki adet sunu çukuru yer almaktadır. Bunlara ek olarak bir de kutsal alanın güneyinde bir platform yer almaktadır. Platformun karşısında niş, nişin önünde dört adet kaya oyuğu bulunur. Kaya oyukları incelendiğinde iki tanesinin yuvarlak, diğer ikisinin kare olduğunu görmekteyiz. Araştırmacı hocalar yuvarlakların sunu çukuru olarak kullanıldığını karelerin ise stel yuvası olduğunu iddia etmektedir. Bölge içerisinde çok sayıda dini amaçla kullanılan yapı ve kültürel içerik barındıran yazıtların yer alması sebebi ile diğer Urartu yerleşmelerinden farklı bir yere ve öneme de sahiptir.

Kapılar ile ilişkisi olan açık hava tapınım alanları grubunda Meherkapı ve Yeşilalıç bulunmaktadır. Meherkapı da ana kayaya oyulmuş dikdörtgen planlı kapıyı andıran niş, ve bu nişe ulaşımı sağlayan basamaklar ile bir sunak yer almaktadır. İki çerçeveli niş içerisine iki kez tekrarlanan yazıt yer alır. Meherkapı yazıtı, Urartu dininin resmi olarak ilk kaydı olduğu için önemli bir yere sahiptir. Bu denli alanın kutsallığı günümüzde de devam etmektedir. Hristiyanlar kendi inançlarına göre Paskalya adını verdikleri bayramın 7.gününde ve Aziz Jean bayramında, Müslümanlar ise Cuma gününde kutsal kapının açılacağına inanmaktadır.

Kayaya oyulmuş dikdörtgen kapı şeklindeki, iki çerçeveli niş, nişe ulaşım sağlayan basamakları ile Meherkapı ya benzerlik gösteren Yeşilalıç Açık Hava Tapınım Alanına baktığımız zaman birkaç ayırt edici öge olduğu görülmektedir. Yeşilalıç nişi önünde ayrıca bir platform yer alır. Nişin üstünde, yağmur – kar

sularının akıtıldığı düşünölen bir kanal yer alır. Son olarak alanda, nişin hemen yakınında altı adet stel yuvası bulunmaktadır. Üçü nişin güneydoğusuna, üçü de güney batısına konumlanmıştır. Bu stel yuvalarının költ törenleriyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Mezarlarla ilişkisi olan açık hava tapınım alanları Madavank ve Umudum Tepedir. Madavank'ta açık hava tapınım alanının yanı sıra oda mezarlar, yer altı kaya mezarları da bulunmaktadır. Açık hava tapınım alanı bir platform, oturma yeri ve kanala sahiptir. Konu ile alakalı detaylı bir çalışma yapan Rafet ÇAVUŞOĞLU, bu alanın dini törenler sırasında veya normal bir zamanda ibadet amacıyla inşa edildiğini düşünmektedir. Bu yapının inşasının, ölüyü gömmeden önce ona yapılan dini seremonilerin gerçekleşmesi amacı ile yapıldığını da ekler. Alanın yakınında bulunan mezarlar, büyük platform, oturma yerleri de bunu destekler niteliktedir.

Son olarak; Umudum Tepede ise farklı boyut ve şekillerde ana kayaya işlenmiş nişler bulunmaktadır. Alanın kutsallığı yakınında bulunan 3 kademeli kapı ile girilen mezar odasının varlığından, mezarın üst kısmındaki nişlerden ve sur kalıntısından gelmektedir.

Herhangi bir gruba dâhil olmayan Harput açık hava tapınım alanı ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Harput'ta ele geçen yuvarlak formlu simgesel çanaklar ve kurban kanlarının akıtılması için kullanılan kanal, buranın bir açık hava tapınım alanı olduğunu göstermektedir.

Baktığımız zaman açık hava tapınım alanı költürünün sadece Urartu'da değil aynı zamanda Eski Çağda Anadolu'da hüküm sürmüş birçok devlette de varlığını görmekteyiz. M.Ö. II. Bin yıllarında Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Hitit Devleti, ana tanrıça Kybele'ye olan bağılılıklarını göstermek adına başkent Boğazköy'de Yazılıkaya Açık Hava Tapınım Alanını inşa etmişlerdir.

M.Ö. 1200'lü yıllarda boğazları aşarak Anadolu'ya gelen Frig Devleti ise ana tanrıça Kybele adına Eskişehir ve Afyon arasına çok sayıda açık hava tapınım alanı inşa etmiştir. Eskişehir'de; Pessinus Tapınağı, Bitmemiş Anıt, Arezastis Anıt, Bahşayış Anıt, Afyon'da ise; Aslantaş Anıtı, Aslankaya Anıtı ve Kapıkaya Anıtı bulunmaktadır.

İncelenen tapınım alanları ile ilgili her ne kadar bilgi sahibi olsak ta, Urartu halkının yılın hangi döneminde, kaç kere, kimlerin katıldığı veya ne tür dini seremoniler yaptıkları kesin olarak bilinmemektedir. Altan ÇİLİNGİROĞLU yayınında, muhtemelen sabahın erken saatlerinde sarayda kraliyet ailesi tarafından büyük bir hazırlık ile başlayan dini törenin, kurbanlık hayvanların görevliler tarafından tapınım alanına getirilmesi ile devam ettiği bilgisini vermektedir. Halkın törenlere katıldığına dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Bu tapınaklar için ortaya atılan bir görüştür. Ancak bunun Açık Hava Tapınım Alanları için de geçerli olduğu konusunda bir bilgi henüz yoktur.

Sonuç olarak, bilindiği üzere gerek tapınaklar gerekse açık hava tapınım alanları, Urartu Devleti yöneticileri tarafından tanrı ve tanrıçalara adaklar adamak sunular sunmak amacı ile inşa edilmiştir. Burada akla gelen ilk soru, işlevleri aynı ise neden ayrı biçimlerde işlendiğidir. Bu nedenle kapalı tapınaklarda sadece üst düzey yöneticiler ve soyluların tapınım yaptığı, açık hava tapınım alanlarının ise halka da açık dini mekânlar olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

Akgün, R.G. (2009). *Yazılı Belgeler Işığında Urartu Krallığı'nın Yıkılış Süreci*. (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Aktan, G. (2018). “Çatalhöyük’te Çıkarılan Boğa Boynuzlarını Adlandırmada, Antik Dönem Mitolojilerindeki Boğa Figürü. *İdil Sanat ve Dil Dergisi* 7(50). 1221-1228.

Akurgal, E. (1989). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Phoenix Yayınevi.

Albayrak, C. (2007). *Anadolu’da Kybele- Attis Kültü*. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.

Albayrak, P. (2014). *Urartularda Dini Yapılar*. (Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars.

Ancın, M.C. (2011). *Urartu Dini Mimarisi; Kare Cellalı Tapınak Kompleksleri*. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Aslantürk, N. (2018). “Hitit Açık hava Tapınağı: Yazılıkaya”. *İktisat ve Toplum Dergisi* . 89

Ayman, İ. (2013). *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçerisinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

Aytaç, İ. (2019). “Harput İç Kale’de Bulunan Taş Mühür”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi Mart-Nisan 2019*.

Baş, A. (2016). “Urartu Mimarisinde Malzeme ve Teknik”. *Uluslararası Amisos Dergisi*. 1(1).

Baştürk, M.B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*. (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Biber, H. (2018). *Muş İli Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 2009-2014*. İstanbul: Hiper Yayın.

Biber, H., Kuş, B. (2018). “Van Kalesi (Tuşpa) Analı kız Kutsal Alanı”, *Edebiyat Fakültesi Öğrenci Panelleri*. Van: Hiper Yayın: 57-69.

Burney, C.A. (1957). “Urartian Fortresses and Towns in the Van Region”. *Anatolian Studies*, Vol. 7, 37-53.

Ceylan, A. (2005). *The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age*. A.Çilingiroğlu, G.Darbyshire (Edt.). *Anatolian Iron Ages 5*. Ankara.

Çavuşoğlu, R. (2003). “Rock- Cut Tombs and an Open- Air Shrine at Madavank, Eastern, Turkey”. *Ancient Near Eastern Studies*, January, 136-159.

Çavuşoğlu, R., Biber, H. (2013). “2011 Yılı Muş- Malazgirt Arkeolojik Yüzey Araştırması”. *30.Araştırma Sonuçları Toplantısı 2.cilt*, 303-313.

Çilingiroğlu, A. (1982). “Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe)”. *Anadolu Araştırmaları*, VIII, 191-198.

Çilingiroğlu, A. (1993). *Urartuda Tapınma ve Tapınma Yerleri, Karatepe’deki Işık/ Light on Top of the Black Hill*. Studies Presented to Halet Çambel. İstanbul: Ege Yayınları.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınevi.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Çilingiroğlu, A. (2005). Diauehi’de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalortepe). A. Çilingiroğlu and G. Darbyshire. (Edt). *Anatolian Iron Ages 5*. British Institute at Ankara, 191-198.

Çilingiroğlu, A. (2008). *Urartu Tapınakları Kutsal Odalarında Taht Var mıydı ?.,İ.Delemen, S.Çokay, Kepçe, A.Özdizbay, Ö.Turak (Edt)*. Prof.Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65.Yaş Armağanı- Euergetes . 2.Baskı. İstanbul.

Dündar, S. (2018). “Urartu Dili ve Yazılı Kaynakları”. *Arkeo Hitit Dergisi*, 2

Erdoğan, S. (2015). *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö.II ve I.Bin Yılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*. (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.

Genç, B. (2015). “Paga/ Yeşilalıç'ta Dıaldı Kapısı ve Susi Tapınağında Yeni Bir Yaklaşım.” *Aramand/ Ermeni Yakındoğu Araştırmaları Dergisi*, IX.

Gökçe, B. (2017). “Urartu Krallığında Din Görevlileri”. *Belleten* **IXXXI**.

Güngör, M. (2007). *Antik Çağda Frygia Bölgesi ve Bölgedeki Ana Tanrıça Kültü*. (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya.

İlgenli, B. (1994). *Urartu Tanrıları ve Tanrı Betimleri*. (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Kara, F. (1992). *Anadolu'da Anatanrıça Kültü*. (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Elazığ.

Karaosmanoğlu, M., Korucu, H., Yılmaz, M.A. (2015). “ Altın-tepe Urartu Kalesi Kazı ve Onarım Çalışmaları 2003-2013”. *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, 77-97.

Kemer, Y. (2019). *Urartu Krallığı'nın Orta Aras Havzası Yerleşim Yayılımı*. (Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars.

Kılıç, S. (2006). *Van 2006 Kültür ve Turizm Envanteri*.

Konyar, E. (2011). *Urartu Doğu'da Değişim*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kuvañ, R. (2017). “Urartu Krallığı’nın İlk Devlet Yaptırımı Sardurburç Yapısı Işığında Urartu Taş Ocakçılığına İlişkin Gözlemler”. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*

Nalça Reisoğlu, Ş. (1993). *Başlangıcından Hitit Dönemine Kadar Anadolu’da Anatanrıça Kültü ve Toprak İdol*. (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Okur, H. (2017). “ Doğu Anadolu’nun Güçlü Krallığı: Urartular ”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, (XXIX), 313-355.

Oral, E. (2012). “Yazılıkaya B Odası Girişindeki Aslan Demonlarının İkonografik ve İkolojik Değerlendirmesi ”. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*. 2(1).

Özgüç, T. (1969). *Altuntepe II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Payne, M. (2006). *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Pınarcık, P. (2012a). *Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası*. (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

Pınarcık, P. (2012b). “Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler”. *Tarih İnceleme Dergisi*, XXVI (2), 460-482.

Piotrovskij, B.B. (1965). Urartu Dini (çev: İ.Kaynak). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 23(1-2).

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (1). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V., Belli, O. (1977). “Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi-Urartian Sacred Area and Fortress at Yeşilaliç”. *Anadolu Araştırmaları* , 4-5.

Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınevi.

Sevim, İ. (2007). *Tunceli Bölgesi'ndeki Urartu Kalıntıları*. (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır.

Sevin, V. (2012). *Van Kalesi Urartu Kral Mezarları ve Altın-tepe Halk Mezarlığı*. İzmir: Ege Yayınları.

Sirel, Ü. (2004). “Kutsal Alanların Eskiçağlardan Günümüze Dinler Ötesi Kullanımı: Van Kalesi- “Analı Kız Kutsal Alanı Örneği”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri*, 919-934.

Süvari, Ç.C., O. (2010). *Van Bölgesi Halk inancında Urartu Kutsallarının Tezahürleri Açık Hava Tapınakları Örneği*. O.Belli (Edt). VI.Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 09-11 Haziran.

Tarhan, T., Sevin, V. (1975). “Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını”. *Belleten*, XXXIX (155).

Toprak, H. (2009). *Altın-tepe Urartu Tapınağı*. (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.

Tüfekçi, T. (1988). *Urartu Dininin Devlet Yapısına Ve Sanatına Etkileri*. (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.

Yılmaz, G. (1997). *Urartu Dini İnanç ve Adetleri*. (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.

Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. (Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Diyarbakır.

EKLER

RESİMLER

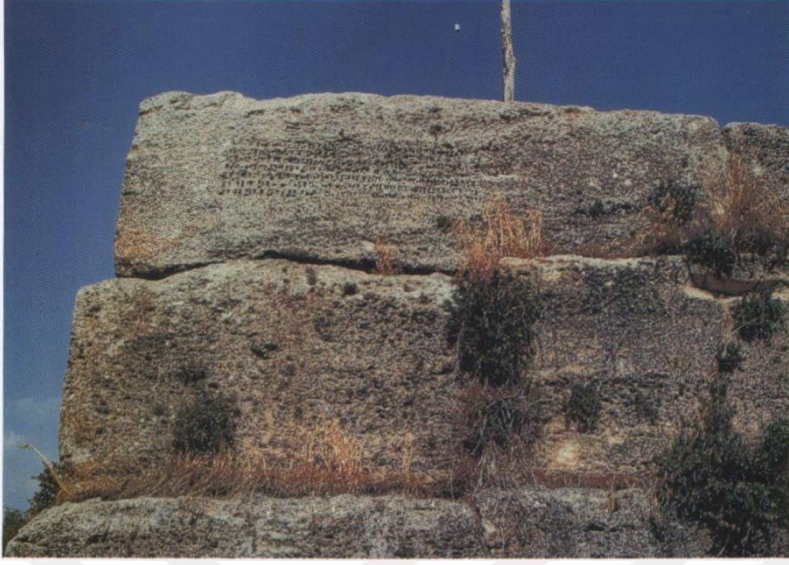
Resim 1: Sardur Burcu Genel Görünüm.

Kaynak: Ayman, 2013: 92

Resim 2: Sardur Burcu Kuzeybatı Köşesi.

Kaynak: Kuvanç, 2017: Fig. 3

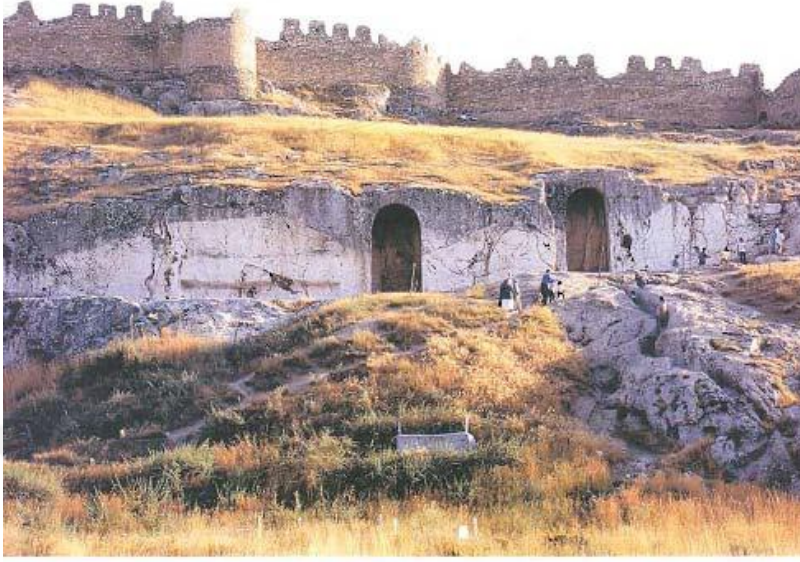
Resim 3: Sardur Burç (Madır Burç) Yazıtı.

Kaynak: Çilingiroğlu, 1997: 24

Resim 4: Muşasir Tapınağı.

Kaynak: Çilingiroğlu, 1997: Çizim 36.

Resim 5: Analıkız Kutsal Alanı.

Kaynak: Çilingiroğlu, 1997: 101

Resim 6: Analıkız Kutsal Alanı.

Kaynak: Baş, 2016: 74

Resim 7: Analıkız Kutsal Alanı Nişler Önündeki Platform.

Kaynak: Baştürk, 2006: 216

Resim 8: II. Sarduri'nin kahramanlıklarını anlatan steller.

Kaynak: Salvini, 2011: 91

Resim 9: Analı kız kutsal alanı önündeki kanaldan, mani eşliğinde kayan gençler

Kaynak: Biber ve Kuş, 2018: 69

Resim 10: Analı kız kutsal alanı önündeki kanaldan kayan çocuklar.

Kaynak: Baş, 2016: 74

Resim 11: Erzincan-Altintepe Genel Görünüm.

Kaynak: Toprak, 2009: Res. 4

Resim 12: Erzincan-Altintepe Urartu Tapınağı.

Kaynak: Toprak, 2009: Res. 6

Resim 13: Altıntepe Tapınak Avlusunun Arka Kesimi.

Kaynak: Toprak, 2009: Res. 7

Resim 14: Bostankaya Kalesi Güneybatıdan Görünümü.

Kaynak: Biber, 2018: Res. 72

Resim 15: Bostankaya Kalesi Kaya Basamakları.

Kaynak: Biber, 2018: Res. 73

Resim 16: Bostankaya Kalesi Açık hava Tapınağı.

Kaynak: Biber, 2018: Res. 74

Resim 17: Mazgirt Kaleköy Kalesi Genel Görünüm.

Kaynak: Erdoğan, 2015: 298

Resim 18: Kayaların Yontulması İle Oluşturulmuş Yapı.

Kaynak: Ayman, 2013: 344

Resim 19: Mazgirt Açık Hava Tapınım Alanı.

Kaynak: Erdoğan, 2015: 299

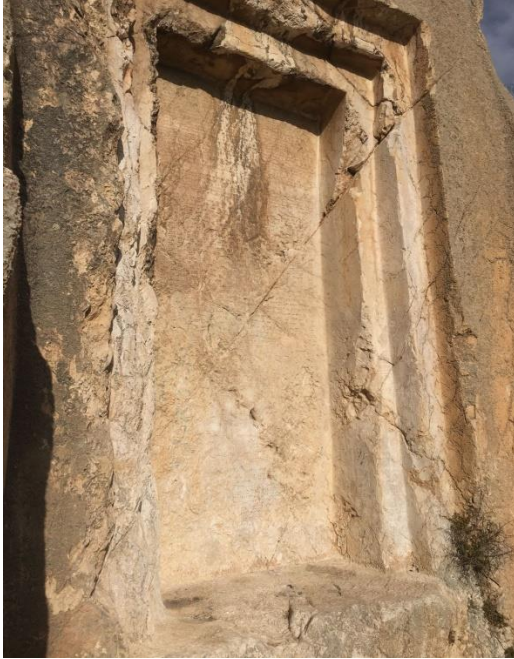
Resim 20: Meherkapı Kutsal Alanı.

Kaynak: (Bahattin ADIYAMAN Arşivinden).

Resim 21: Meherkapı Kutsal Alanı Genel Görünüm.

Kaynak: (Bahattin ADIYAMAN Arşivinden).

Resim 22: Meherkapı Kutsal Alanı Niş.

Kaynak: (Bahattin ADIYAMAN Arşivinden).

Resim 23: Yeşilalıç Kapı Çıkıntıları Görünümü ve çivi yazısı detay.

Kaynak: Genç, 2015: 208

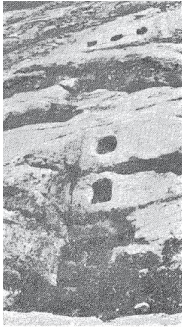
Resim 24: Yeşilalıç Genel Görünüm.

Kaynak: Yücel, 2010: 208

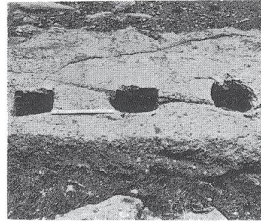

Resim 25: Yeşilalıç Genel Görünüm.

Kaynak: Genç, 2015: 208

1 Yeşilalıç'tan stel yuvaları
1 Sockets for stela at Yeşilalıç.

2 Yeşilalıç stel yuvalarından detay.
2 Sockets for stela at Yeşilalıç (detail).

3 Yeşilalıç kalesinin genel görünüşü.
3 General view of Yeşilalıç Castle.

Resim 26: Yeşilalıç ve stel yuvaları genel görünüm.

Kaynak: Sevin ve Belli, 1976: Lev. VII

Resim 27: Yeşilalıç Stel Yuvaları detay.

Kaynak: Çilingiroğlu, 1997: 104

Resim 28: Madavank Güneybatı Genel Görünümü.

Kaynak: Çavuşoğlu, 2003: 138

Resim 29: Madavank Açık Hava Tapınım Alanı.

Kaynak: Çavuşoğlu, 2003: 149

Resim 30: Harput Kalesi.

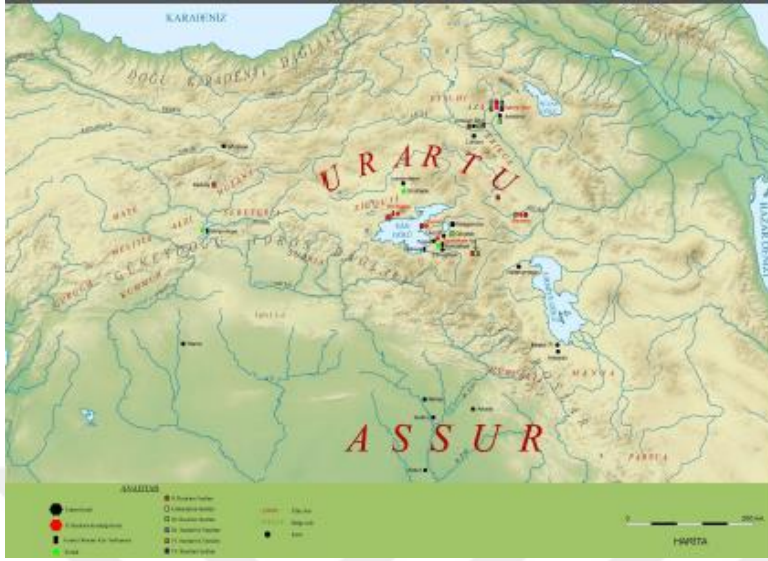
Kaynak: (Betül İşleyen Arşivinden).

Resim 31: Harput Kalesi.

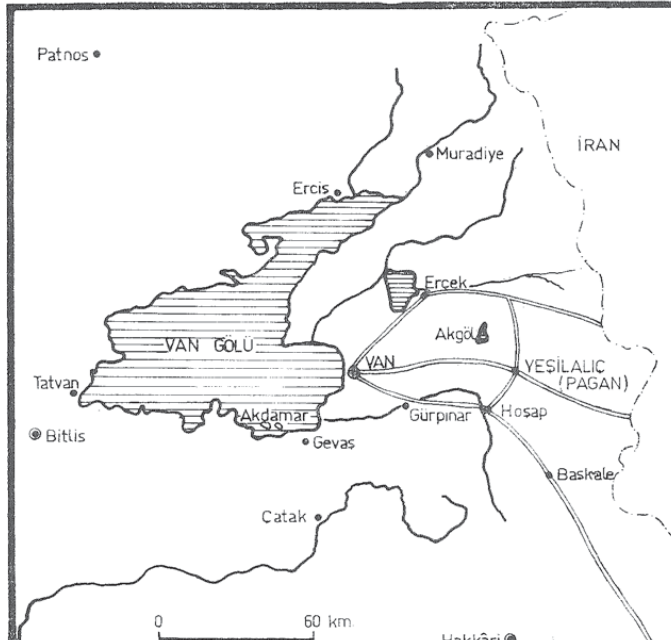
Kaynak: (Betül İşleyen Arşivinden).

HARİTALAR

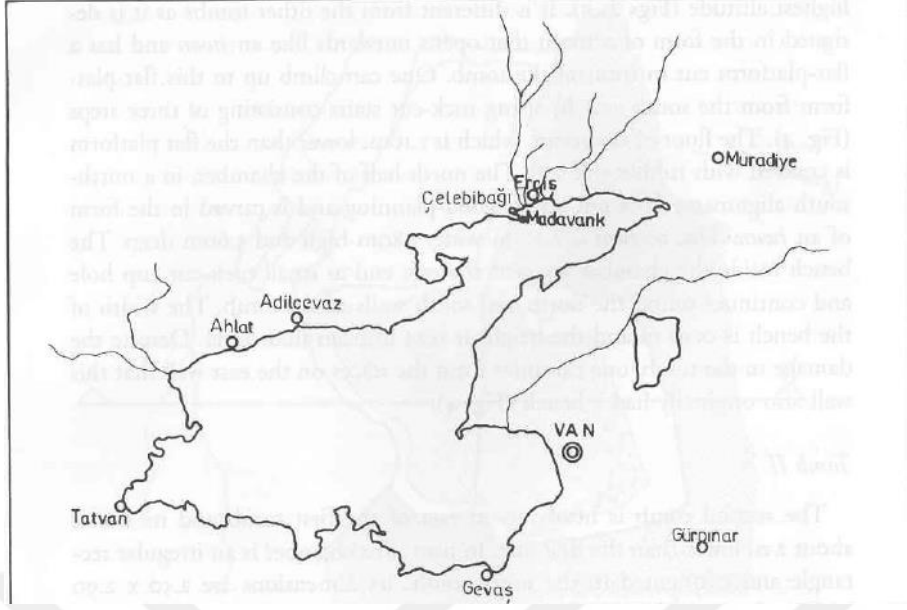
Harita 1: Urartu Tarihi Coğrafya Haritası.

Kaynak: Gürler, 2009: Har. 1

Harita 2: Yeşilalıc Açık Hava Tapınım Alanı Konumu.

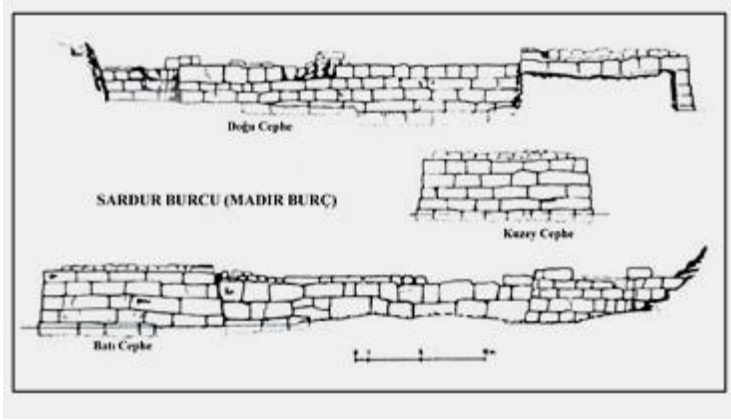
Kaynak: Belli ve Sevin, 1976: Lev 1

Harita 3: Madavank Haritadaki Konumu.

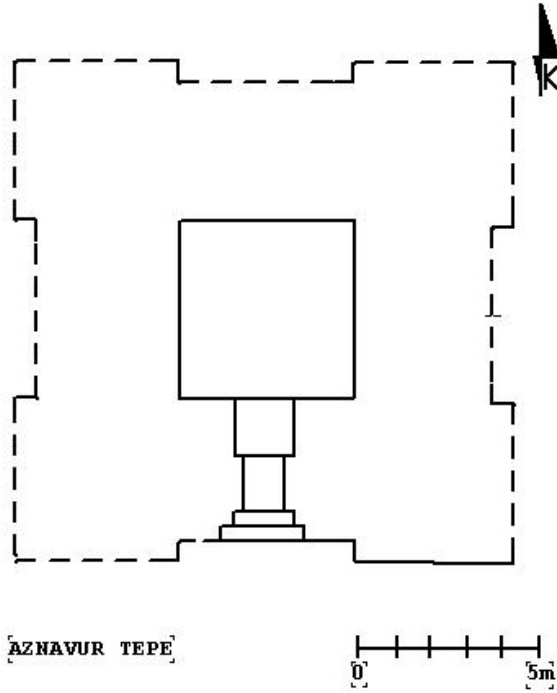
Kaynak: Çavuşoğlu, 2003: Fig. 1

ÇİZİMLER

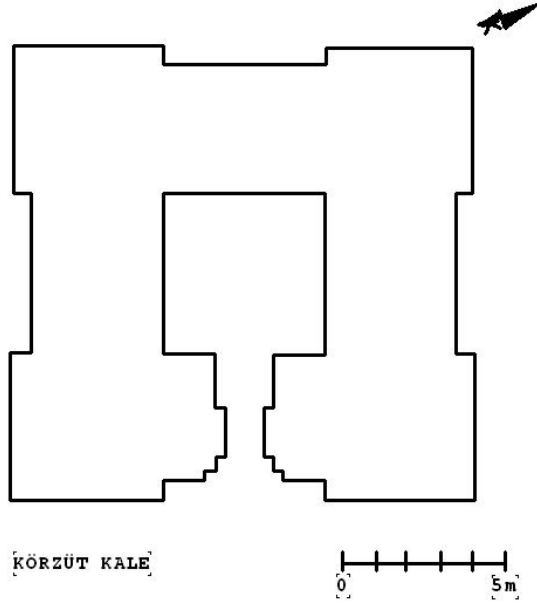
Çizim 1: Sardur Burcu.

Kaynak: Ayman, 2013: 93

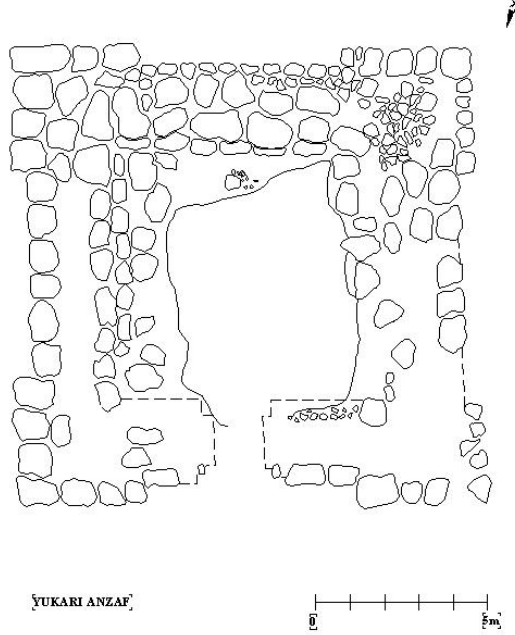
Çizim 2: Aznavurtepe Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 8

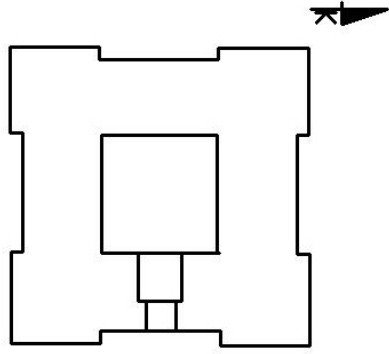
 izim 3: K r  t Kale Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009:  iz. 9

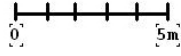

 izim 4: Yukarı Anzaf Tapınak Alanı.

Kaynak: Belli, 1998: 26

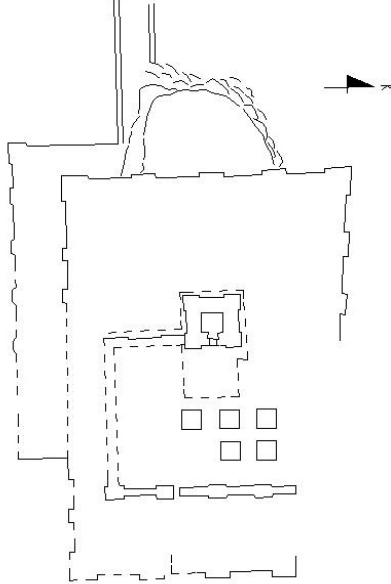

ÇAVUŞTEPE, ASAGI KALE

Çizim 5: Çavuştepe Aşağı Kale Tapınak Alanı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 11

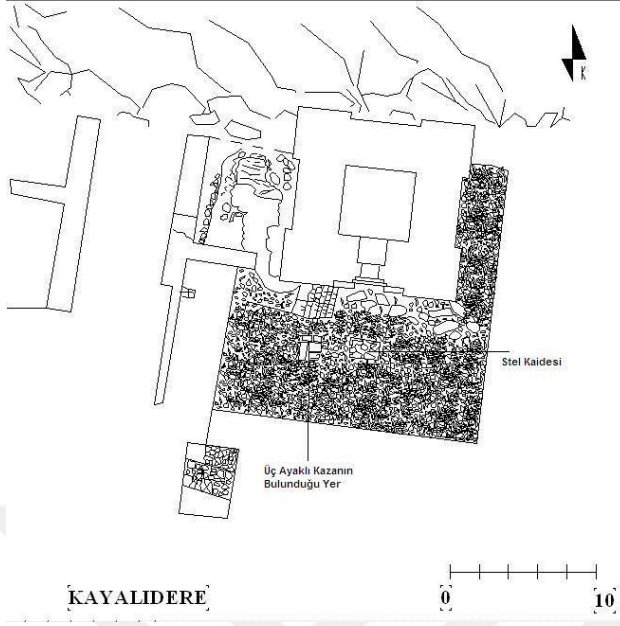

ÇAVUŞTEPE YUKARIKALE

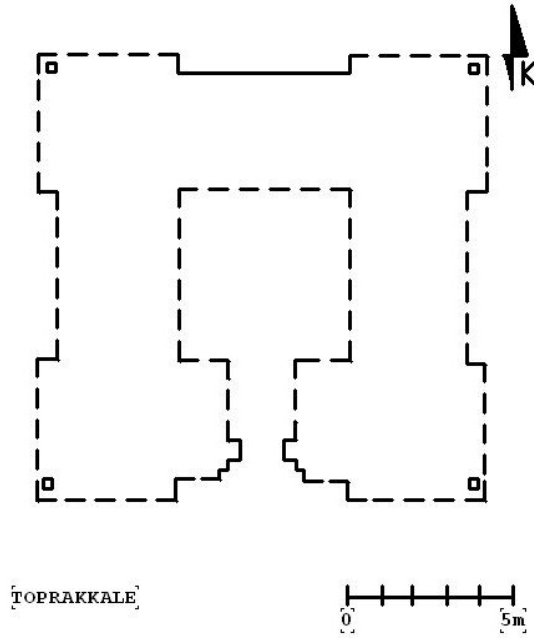
Çizim 6: Çavuştepe Yukarı Kale Tapınak Alanı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 12

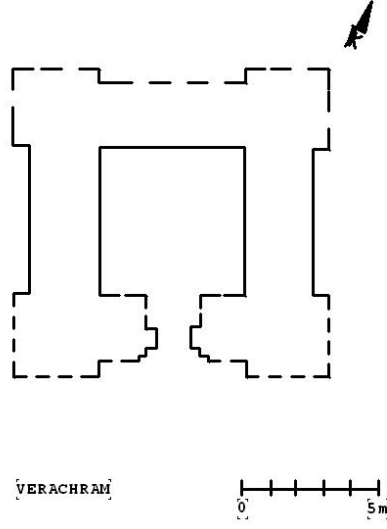
Çizim 7: Kayalidere Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 13

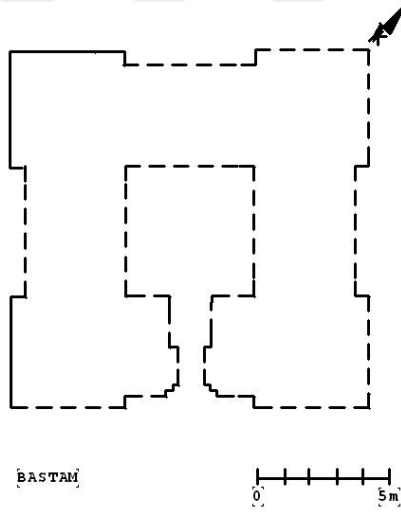
Çizim 8: Toprakkale Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 14

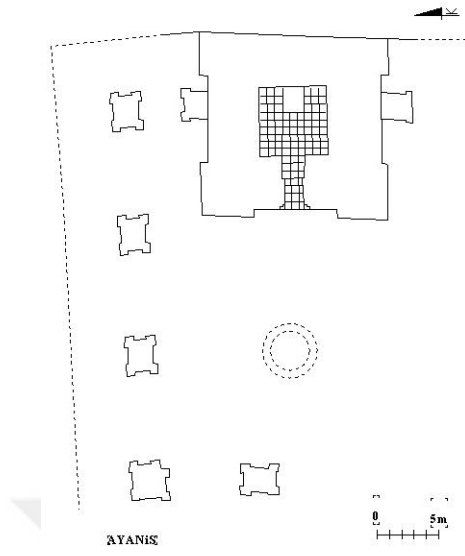
Çizim 9: Ayanis Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 15

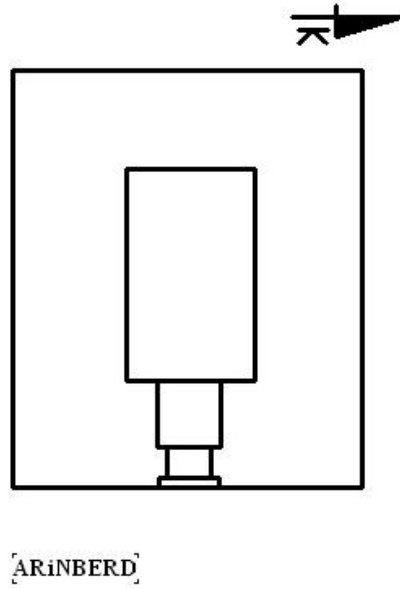
Çizim 10: Bastam Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 16

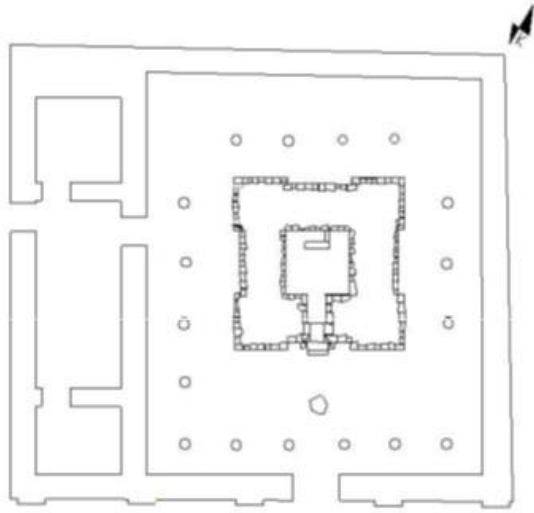
Çizim 11: Werachram Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 17

Çizim 12: Arin-berd Tapınak Planı.

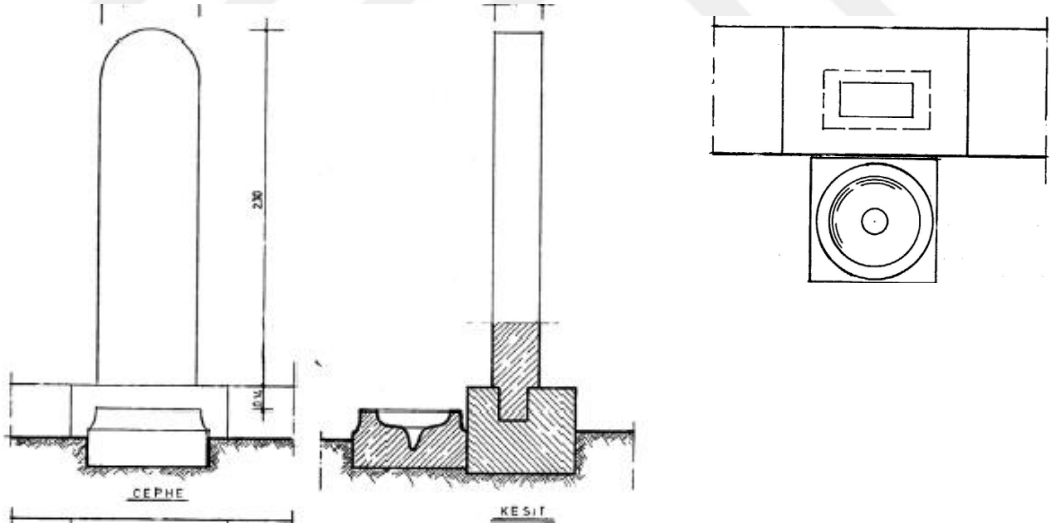
Kaynak: Toprak, 2009: Çiz.18

0 5m

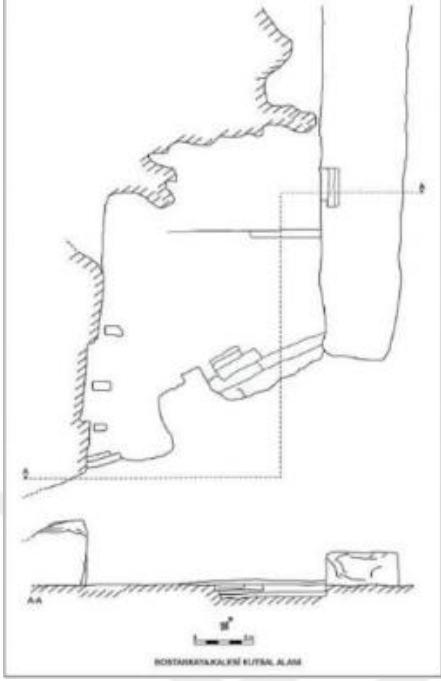
Çizim 13: Erzincan-Altıntepe Tapınak Planı.

Kaynak: Toprak, 2009: Çiz. 20

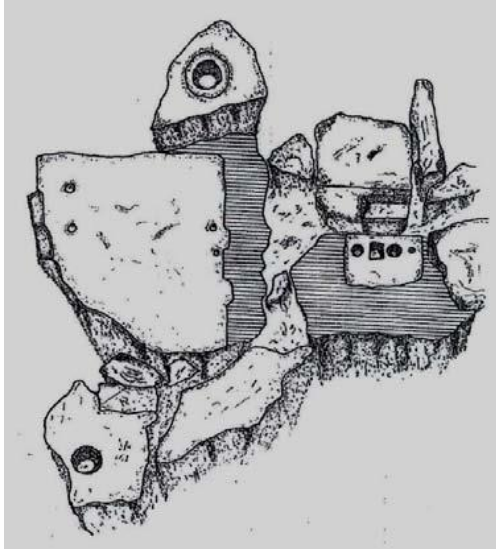
Çizim 14: Erzincan- Altıntepe Steller.

Kaynak: Özgüç, 1969: 33

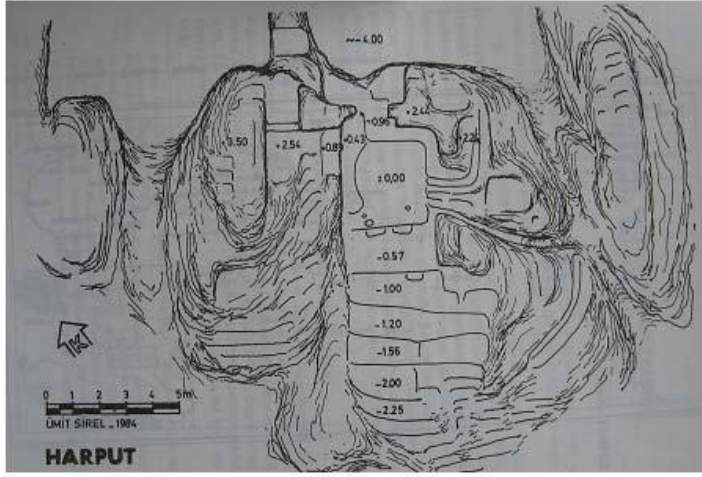
Çizim 15: Bostankaya Açık Hava Tapınım Alanı Çizimi.

Kaynak: Biber, 2018: Res. 75

Çizim 16: Mazgirt Kaleköy Kalesi

Kaynak: Ayman, 2013: 344

Çizim 19: Harput, Urartu'ya ait duvar temelleri ve mekân tabanları.

Kaynak: Ayman, 2013: 336

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : İŞLEYEN Betül
Uyruğu : T.C
Doğum Tarihi ve Yeri : 06.09.1995 VAN
Telefon : 05309962835
E-mail : betulkus86@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji	2017
Yüksek Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Arkeoloji	2020

Yabancı Dil

YDS seviyesi

Yayınlar

Biber, H., Kuş, B. (2018). *Edebiyat Fakültesi Öğrenci Panelleri*. Van: Hiperyayın.

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

26/06/2020

Tez Başlığı / Konusu:

“URARTU AÇIK HAVA TAPINIM ALANLARI”

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 69 sayfalık kısmına ilişkin, 21/05/2020 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 9 (Dokuz) dir.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

26/06/2020

Betül İŞLEYEN

Adı Soyadı : Betül İŞLEYEN

Öğrenci No : 179208002

Anabilim Dalı : Arkeoloji

Programı : Tezli Yüksek Lisans

Statüsü : Y. Lisans ☒ Doktora ☐

DANIŞMAN

Doç.Dr. Hanifi BİBER

26/06/2020

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

...../...../202.....

Doç. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü